

**NXOPAXOPO WA MATIKHOMELO YA VASATI VA TINGHAMULA EKA MATSALWA
YA XITSONGA LAMA HLAWURIWEKE (AN INVESTIGATION INTO THE
BEHAVIOUR OF RICH MEN'S WIVES IN SELECTED XITSONGA TEXTS)**

HI

MATHEBULA XL

XI NYIKETIWA HI KU LANDZA SWILAVEKO SWA XITSALWANA SWO ENGETELA

xa

DEGREE OF MASTER OF ARTS

Eka

NDZAWULO YA TINDZIMI

eYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DR O.R. CHAUKE

LEMBE: 2015

XIHLAMBANYO

NXOPAXOPO WA MATIKHOMELO YA VASATI VA TINGHAMULA EKA MATSALWA YA XITSONGA LAMA HLAWURIWEKE (AN INVESTIGATION INTO THE BEHAVIOUR OF RICH MEN'S WIVES IN SELECTED XITSONGA TEXTS)

Ndzi hlambanya leswaku ntirho lowu ndzi wu nyiketaka Yunivhesiti ya Limpopo wa digiri ya **MASTER OF ARTS** (African Languages) i ntirho wa mina, na swona vatsari va matsalwa lama nga tirhisiwa ni ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo. Ndzi hlambanya nakambe leswaku a ndzi si tshama ndzi nyiketela ntirho lowu ku va wa digiri eka yunivhesiti leyi kumbe yin'wana.

Xichudeni: Mathebula XL

Nomboro ya xichudeni

DECLARATION

I declare that the mini-dissertation hereby submitted to the University of Limpopo, **NXOPAXOPO WA MATIKHOMELO YA VASATI VA TINGHAMULA EKA MATSALWA YA XITSONGA LAMA HLAWURIWEKE (AN INVESTIGATION INTO THE BEHAVIOUR OF RICH MEN'S WIVES IN SELECTED XITSONGA TEXTS)** for the degree of **MASTER OF ARTS** (African Languages) is my work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged. I also declare that this work has not been previously submitted by me for a degree at this or any other university.

Student: Mathebula XL

KU NYIKETA

Ndzi nyiketa ntirho lowu eka manana wa mina loyi a nga hundza emisaveni, Agnes Them bani Mahanuke. Ndziri moya wa yena a wu etlele hi ku rhula. Ndzi nyiketa ntirho lowuna le ka nuna wa mina, Richard, loyi a nga xihlovo xa mina xa matimba na nkucetelo lowunene.

DEDICATIONS

I dedicate this study to my late mother, Agnes Them bani Mahanuke. May her soul rest in peace. This study is also dedicated to my husband, Richard, who is the pillar of my strength and source of my inspiration.

KU KHENSA

Ndzi rhandza ku teka nkarhi lowu wa kahle ku khensa ku lehisa mbilu, nseketelo, nkucetelo na vuleteri bya xiyimo xa le henhla, hi Muleteri wa mina, Dokodela OR. Chauke. Ndza ku khensa swinene. Loko a ku nga ri wena ingi ndzi nga swikotanga ku heta ndzavisiso lowu. Ndzi ri inkomu.

Nakambe, ndzi rhandza ku khensa lava landzelaka; ku va va hoxile xandla eka ntirho lowu:

- Ndyangu wa mina hinkwawo; ngopfu vana va mina Silence, Rhulani na Mikateko lava a ndzi nga kotu ku tshama na vona nkarhi hinkwawo. Ndzi ri ka vona: “Dyondzo i rihanyu. Landzelelani mikondzo ya mina”. A ndzi rivali ku khensa na nuna wa mina Richard, loyi a hlayisa vana loko ndzi famba ndzi orhovela dyondzo.
- Thandy Shikwambana; makwerhu wa mina, a ndzi rivali ku khensa. U ndzi pfunile swinene.
- Dokodela M.M. Ndhlovu, ndzi khensa ku pfuniwa loku niku kumeke. A ndzi na marito yo ringana ya ku khensa. Ndzi ku teka tani hi mutswari wa mina.
- Wonder Ndhlovu; mudyondzikulorhi, ndza khensa ku hlohleteriwa no pfuniwa hi wena. A swi tika kambe mi ndzi nyikile matimba mikarhi hinkwayo.
- Mufundhisi wa mina Mukhwevho; ndzi khensa marito ya n’wina ya ku ndzi nyika matimba; lama a mi ndzi nyika wona masiku yo tala. Masiku yo tala a mi ku ka mina: “Ndza swi tiva leswaku wa swikota; kutani hetisa ntirho wa wena”.
- Xo hetelela, ndzi rhandza ku khensa muvumbi wa mina, Yehova, Xikwembu xa mina. Ndzi khensa ku seketeriwa na ku nyikiwa matimba na vutlharhi le swi nga ndzi endla leswaku ndzi heta ntirho lowu.

ACKNOWLEDGEMENT

I would like to take this golden opportunity to thank my Supervisor Dr O. R. Chauke, for the patience, support, encouragement and above all, his professional guidance throughout the study time. I thank you very much. Without you, I should not have managed to complete this research. I say thank you.

I also want to thank the following for their contributions in this study:

- My family, especially my children Silence, Rhulani, and Mikateko, for spending most of their time without me. I can only say the following to them: “Education is life. Follow my steps”. Not to forget my husband Richard, who looked after our children during my study time.
- Thandy Shikwambana; my sister, I will never forget your assistance to me during my studies. Your assistance was remarkable.
- Dr M.M. Ndhlovu; for your guidance and assistance during this study. I do not have enough words to thank you. You are like a father to me.
- Wonder Ndhlovu; my classmate, I express my gratitude for your support and assistance. It was difficult but you always encouraged me to work hard.
- My pastor Mukwevho, for your encouragement and prayer. Every time you told me: “I know you will never give up”.
- Lastly, I would like to thank God for his protection, strength and wisdom that enabled me to complete my study.

I thank you all .

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa mahanyelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke ku nga *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni na Mangava ya Joni hi D.R.Maluleke*. Eka *Ndzhaka ya vusiwana* ku xopaxopiwile switori swa “*Mudlayi wo tidlaya*” na “*Vubombi bya swolomba*”. Eka *Mangava ya Joni* ku xopaxopiwile “*Xiwelano*” na “*Xi hahisile*”. Nkambisiso lowu wu fambisa hi xivutiso lexi nge: “Xana hi wahi mahanyelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke ya *Xihungasi na Mangava ya Joni*? ”Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile maendlelo ya ku xopaxopa na ku paluxa vundzeni bya tsalwa. Maendlelo lawa ya vuriwa “*textual analysis*” hi Xinghezi. Maendlelo lawa ya nyika nkarhi eka mulavisisi ku xopaxopa tsalwa hi vuenti ku endlela leswaku a kuma kumbe ku twisisa nkongomelo wa tsalwa ra leri faneleke ku xopaxopiwa. Leswi swivula leswaku maendlelo lawa i ndlela yo lava ku dyondza miehleketo ya mutsari hi vuenti. Ndzavisiso lowu wu ringetile ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Xana hi wahi mahanyelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke ya *Mangavaya Joni*?
- Hi xi hi xivangelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke?
- Xana vavasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke va vuyeriwa yini hi mahanyelo lawa?

Ndzavisiso lowu wu humelerisile erivaleni leswaku hakanyingi vasati va tinghamula va na mahanyelo lamanene. Va rhandza vanuna va vona na vana va vona na kona va hlonipha vanhu hinkwavo. Nkambisiso lowu wu kombile na kambe leswaku vavanuna vatinghamula va na mahanyelo yo hambanahambana. Van’wana va na mahanyelo lamanene loko van’wana va ri na mahanyelo yo biha. Nkambisiso lowu wu paluxile leswaku vasati va tinghamula va kuceteriwa ku hanya mahanyelo lawa va hanyaka wona hi tidyondzo leti va ti kumeke emakaya ya vona loko va nga si tekiwa, vanghana na vaakelani va vona na rirhandzu ra vona eka vanuna va vona va tinghamula.

MATHEME YA NKOKA: matikhomelo, mahanyelo, vasati, tinghamula, nkucetelo, rifumo

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyse the behaviour of tycoon's wives in the selected literature, namely; *Ndzhaka ya vusiwana* by B.K.M. Mtombeni and *Mangava ya Joni* by D.R.Maluleke. In *Ndzhaka ya vusiwana* two stories were analysed, namely; "Mudlayi wo tidlaya" and "Vubombi bya swolomba". In *Mangava ya Joni* two stories were analysed, namely; "Xiwelano" and "Xihahisile". Textual analysis was used in this study to analyse the behaviour of tycoons' wives. Textual analysis is the method communication researchers use to describe and interpret the characteristics of a recorded and visual message. The purpose of textual analysis is to describe the content, structure and functions of the messages contained in texts.

This study was attempted to answer the following questions:

- What is the behaviour of the wives of tycoons in *Xihungasi and Mangava ya Joni*?"
- What influenced the wives of tycoons to have such behaviour?
- What are the benefits of such behaviour?

The findings of the study revealed that in most cases, the wives of tycoons have good behaviour. They love their rich husbands and children, are very hardworking and they respect other people. The findings of this study also revealed that in most cases the tycoons have various behaviour patterns. Some tycoons have good behaviour while others are violent, hate other people and dishonest. The findings of this study also revealed that the wives of tycoons are influenced by their childhood behaviour, neighbours and friends. Their love to their husbands also influence them to behave properly.

KEY CONCEPTS: behaviour, wives, tycoons, influence, wealth

NONGONOKO

	PAPILA RA
Ndzima yo sungula	1
1.1 Manghenelo	1
1.2 Mitirho leyi endliweke	2
1.2.1 Alexander (2011)	2
1.2.2 Keitner (2011)	3
1.2.3 Marhanele MM (1978)	3
1.2.4 Lutz & Zevelof (2015)	4
1.2.5 Dillo S (2014)	6
1.2.6 Said (2013)	6
1.3 Nsusumeto	7
1.4 Xitatimendhe xa xiphiqu	8
1.5 Swikongomelo xa ndzavisiso	9
1.5.1 Xikongomelokulu	9
1.5.2 Swikongomelotsongo	9
1.6 Swivutiso swa ndzavisiso	10
1.6.1 Xivutisokulu xa ndzavisiso	10
1.6.2 Swivutisotsongo swa ndzavisiso	10
1.7 Tinhlamuselo ta matheme	10
1.7.1 Matikhomelo	10
1.7.2 Nsati/ Wansati/ Nuna/ Wanuna	11
1.7.3 Nghamula	11
1.7.4 Nkucetelo	12
1.7.5 Rifumo	12
1.8 Nkoka wa ndzavisiso	13
1.9 Ku tekela enhlokweni swilo le swi nga tisaka swiphiqu	14
1.9.1 Mpfumelelo wo endla ndzavisiso	14
1.9.2 Ku boxa mavito ya vatsari va matsalwa lama tirhisiweke	14
1.10 Xivumbeko xa ndzavisiso	15

1.11	Xikopu xa ndzavisiso	16
1.12	Nkatsakanyo	16
	Ndzima ya mbirhi	17
	Maendlelo ya ndzavisiso	17
2.1	Manghenelo	17
2.2	Mavonelo ya ndzavisiso (research paradigm)	18
2.3	Matirhelo yan dzavisiso	19
2.4	Xivumbeko xa ndzavisiso	21
2.5	Mahlengeletelo ya mahungu	22
2.6	Ku hlela ndzavisiso	25
2.7	Nkatsakanyo	26
	Ndzima ya nharhu	27
	Nxopaxopo wa matsalwa ya <i>Mangava ya Joni</i> hi DR Maluleke	27
3.1	Manghenelo	27
3.2	Nxopanxopo wa xitori xa <i>Xiwelano</i>	27
3.2.1	Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa swona	28
3.2.2	Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula	30
3.2.3	Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona	32
3.3	Nxopaxopo wa xitori xa <i>Xi hahisile</i>	35
3.3.1	Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa swona	36
3.3.2	Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula	40
3.3.3	Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona	41
3.4	Nkatsakanyo	42
	Ndzima ya mune	43

Nxopaxopo wa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka *Ndzhaka ya vusiwana* hi

B.K.M. Mtombeni	43
4.1 Manghenelo	43
4.2 Nxopaxopo wa xitori xa mudlayi wo tidlaya	44
4.2.1 Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa swona	45
4.2.2 Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati Va tinghamula	49
4.2.3 Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona	50
4.3 Nxopaxopo wa xitorixa Vubombi byo lombaba	51
4.3.1 Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa swona	54
4.3.2 Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula	57
4.3.3 Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona	58
4.4 Nkatsakanyo	60
Ndzima ya ntlhanu	61
Nkatsakanyo	61
5.1 Manghenelo	61
5.2 Nkomiso wa tindzimana leti endliweke	61
5.3 Xikongomelo xa ndzavisiso	62
5.4 Nkomiso wa mbuyelo wa ndzavisiso	62
5.4.1 Matikhomelo ya vasati va tinghamula eka tsalwa ra <i>Mangava ya Joni</i> hi D.R. Maluleke	62
5.4.2 Matikhomelo ya vasati va tinghamula eka tsalwa ra <i>Ndzhaka ya vusiwana</i> hi B.K.M.Mtombeni	67
5.5 Swibumabumelo swa ndzavisiso	70
5.6 Swibumabumelo swa mindzavisiso ya nkarhi lowu taka	75
5.7 Kusongasonga	76
Tibuku leti tirhisiweke	78

TABLE OF CONTENTS

	PAGE
Chapter One	1
1.1 Introduction	2
1.2 Literature review	2
1.2.1 Alexander (2011)	3
1.2.2 Keitner (2011)	3
1.2.3 Marhanele MM (1978)	3
1.2.4 Lutz & Zevelof (2015)	4
1.2.5 Dillo S (2014)	6
1.2.6 Said (2013)	6
1.3 Motivation of the study	7
1.4 Problem statement	8
1.5 Purpose of the study	9
1.5.1 Primary aim of the study	9
1.5.2 Secondary aims of the study	9
1.6 Research questions	10
1.6.1 Primary research question	10
1.6.2 Secondary research question	10
1.7 Definition of concepts	10
1.7.1 Behaviour	10
1.7.2 Wife/woman	11
1.7.3 Tycoon	11
1.7.4 Influence	12
1.7.5 Wealth	12
1.8 The significance of the study	13
1.9 Ethical considerations	14
1.9.1 Permission to conduct the study	14
1.9.2 Confidentiality	14
1.10 Research structure	15

1.11	Scope of research	16
1.12	Summary	16
Chapter two		17
Research design and methodology		17
2.1	Introduction	17
2.2	Research paradigm	18
2.3	Research approach	19
2.4	Research design	21
2.5	Data collection	22
2.6	Data analysis	25
2.7	Summary	26
Chapter three		27
Textual analysis of Mangavaya Joni by DR Maluleke		27
3.1	Introduction	27
3.2	Textual analysis of the story: Xiwelano	27
3.2.1	Behaviour of tycoons' wives	28
3.2.2	Causes and influence of behaviour of tycoons' wives	30
3.2.3	The benefits of tycoons' wives behaviour	32
3.3	Textual analysis of the story: Xihahisile	36
3.3.1	Causes and influence of behaviour of tycoons' wives	36
3.3.2	Causes and influence of behaviour of tycoons' wives	40
3.3.3	The benefits of tycoons' wives behaviour	41
3.4	Summary	42
Chapter four		43
Textual analysis of hi B.K.M. Mtombeni		43
4.1	Introduction	43

4.2 Textual analysis of the story:	43
4.2.1 Causes and influence of behaviour of tycoons' wives	44
4.2.2 Causes and influence of behaviour of tycoons' wives	48
4.2.3 The benefits of tycoons' wives behaviour	49
4.3 Textual analysis of Vubombi byo lomba	50
4.3.1 Causes and influence of behaviour of tycoons' wives	54
4.3.2 Causes and influence of behaviour of tycoons' wives	57
4.3.3 The benefits of tycoons' wives behaviour	58
4.4 Summary	60
Chapter five	61
Summary	61
5.1 Introduction	61
5.2 Review of previous chapters	61
5.3 Purpose of the study	61
5.4 Summary of research findings	62
5.4.1 The behaviour of tycoons' wives in Mangavaya Joni by D.R. Maluleke	62
5.4.2 The behaviour of tycoons' wives in Ndzhaka ya vusiwana by BK Mtombeni	67
5.5 Recommendation of the study	70
5.6 Recommendations of next research	75
5.7 Conclusion	75
Bibliography	78

NDZIMA YO SUNGULA

1.1 MANGHENELO

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka matsalwa ya Xitsonga lama hlawuriweke. Matsalwa lama hlawuriweke i matsalwa ya *Mangava ya Joni* hi *Maluleke D.R;* *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni*. Eka tsalwa rin'wana na rin'wana ku ta xopaxopiwa switori swimbirhi ntsena, ku nga, *Mudlayi wo tidlaya na Vubombi byo lomba* (Ndzhaka ya vusiwana) na *Xiwelano* na *Xi hahisile* (Mangava ya Joni). Matsalwa lama hlawuriweke i matsalwa ya *Mangava ya Joni* hi *Maluleke D.R;* *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni*. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta xopaxopa rihanyo kumbe matikhomele ya vavasati va tinghamula. Rito ra “nghamula” i rito ra matimba swinene, hikuva ri komba leswaku munhu loyi a nyikiweke rona u hanya vutomi bya le henhla swinene. Munhu loyi a vitaniwaka nghamula u hanya ku tiphina swinene. Hakanyingi nghamula yi na rifumo ro tala swinene kumbe mabindzu yo hambana-hambana. Endyangwini wa nghamula va tiphina swinene hikuva a va pfumali nchumu. Va na yindlu kumbe tiyindlu ta xiyimo xa le henhla swinene, mimovha ya le henhla swinene na swibya swo hlarisa. Vanhu va ndhawu leyi ku tshamaka nghamula va n'wi hlonipha swinene hikuva u va nyika mintirho na swin'wana.

Hakanyingi mahanyelo ya vavasati va tinghamula ya hambanile swinene. Van'wana va tirha mitirho yo hlarisa laha misaveni, va pfuna na ku rhandza vanhu van'wana. Van'wana a va na mahanyelo ya kahle na kona a va swi koti ku tirhisana na vanhu van'wana. Mhaka yin'wana hi leswaku, eka miti yo tala, mahanyelo ya nuna na nsati ya hambanile swinene. Eka miti ya kona vavasati va tinghamula va na matikhomelo lamanene, loko tinghamula, vanuna va vona, va ri na matikhomelo yo biha swinene. Eka tindhawu tin'wana ku na tinghamula na vasati va tona, lava pfunaka vanhu va tiko swinene. Hikwalaho ka leswi vuriweke laha henhla, swa fanela leswaki ku endliwa ndzavisiso leswaku hi ta twisisa matikhomelo ya vasati va tinghamula. Hi nga si sungula ndzavisiso, i mhaka ya nkoka ku sungula hi valanga leswi matsalwa man'wana ya vulaka swona hi matikhomelo ya vasati va tinghamula.

1.2 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Xiyenge lexi xi hlamusela mitirho leyi endliweke; leyi fambelanaka na matikhomele ya vavasati va tinghamula. Mulavisisi u ta langutisa ngopfu na ku xopaxopa mavonelo ni miehleketo ya swidyondzeki swo hambanahambana mayelana na nhlokomhaka leyi. Matsalwa ya na ntirho wo hlawuleka evuton'wini bya vanhu. Leswi swi seketeriwa hi Lyle (1998:12) loko a ku: *“Literature teaches us to be more alert to the whole range of ideas, feelings, images and symbols which ground our political, social and private lives.”* Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku matsalwa ya hi dyondzisa mahanyelo ya vanhu laha emisaveni hi laha swi humeelaka hakona eka mahanyelo ya masiku hinkwawo. Sweswi hi ta xopaxopa mitirho leyi endliweke, leyi hlamuselaka mahanyelo ya vavasati va tinghamula.

1.2.1 Alexander (2011)

Alexander (2011) u endlile ndzavisiso hi matikhomele ya vavasati va tinghamula. Mbuyelo wa ndzavisiso wa yena wu hlamusela leswaku mahanyelo ya vanhu lava nga ni rifumo ya hambanile na mahanyelo ya vanhu lava ku kala rifumo. Leswi swi katsa na vasati va tinghamula. Mbuyelo wa ndzavisiso wa Alexander wu kombisa leswaku swifumi a swi na ntwelo-vusiwana. Hi marito ya yena Alexander u ri: *“The have’s show less sympathy, than have-nots. They are different and not in a good way. Their life experience makes them less empathetic, less altruistic and generally more selfish”*. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku swifumi ku katsa na vasati va tinghamula va hambanile na vavasati lava nga riki tinghamula, va na mahanyelo yo biha yo kala ku twela van'wana vusiwana nakona a va tshembeki hikuva a va na ntiyiso na kona va tivona ngopfu.

Alexander u hlamusela nakambe leswaku, hakanyingi vavasati va tinghamula va na mahanyelo yo biha. Va rindza vavanuna va vona swinene hikuva va ehleketa leswaku va ta tekeriwa hi vavasati van'wana. Hi ku vona ka Alexander, hakanyingi a ku na ku tsaka emitini ya vavasati va tinghamula hikuva a va rhandzi leswaku va vhakeriwa hi vanhu

van'wana, ngopfu vavasati van'wana. Mahanyelo lawa ya vavanuna na vavasati va vona ya na swiphiko swo hambana-hambana evutonwini bya vanhu.

1.2.2 Keitner (2011)

Keitner (2011) na yena u seketela mhaka leyi hikuva u hlamusela leswaku vanhu va swifumi va ti ehleketela vona vini ntsena na kona va ehleketa leswaku rifuwo ri komba leswaku hi vona vanhu va kahle ku tlula vanhu van'wana. Hi marito ya yena Keitner u ri: *“Rich people think about themselves. They think that economic success and political outcomes and personal outcomes have to do with individual behaviour, a good work ethic”*. Keitner u hlamusela leswaku nghamula i wanuna loyi a nga na rifuwo ro tala swinene. Tinghamula tin'wana ti na mabindzu yo hambanahambana, tiyindlu ta manyunyu, swipandzamananga leswo durha swinene, mpahla na swibye swo tala swinene. Vana va tinghamula va hanya mahanyelo ya ku antswa swinene. Hakanyingi vana va tinghamula a va tali ku humelela evutonw'ini hikwalaho ka leswi va tiphinisaka swona emitini ya vatswari va vona.

1.2.3 Marhanele, MM (1978)

Marhanele (1978), u tsarile xitlhokovetselo lexi vulavulaka hi tinghamula. Eka xitlhokovetselo xa “Rifumu i tihanyi”, Marhanele u kombisa leswaku vanhu la va nga na rifumo va na tihanyi swinene. Tindzimana letimbirhi ti kombisa leswaku wanuna loyi a a ri nghamula leyikulu swinene xihontlovila xa rifumo. Ndzimana yo sungula na ya vumbirhi ya xitlhokovetselo lexi, Marhanele u hlamusela leswaku wanuna loyi a a ri xihontlovila xo hetelela xa rifumo; leswi hlamuselaka leswaku a a fumile swinene nakona a nga rili nchumu. Mhaka yo biha ya wanuna loyi hi leswaku a anga rhandzi vanhu, maxaka na vayeni, nakona a a va fanisa na timbyana. Leswi swi kombisa leswaku nsati wa wanuna loyi na yena a a nga ri na mahanyelo ya kahle hikuva a a nga swi koti ku hundzuluxa nuna wa yena.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela leswaku nghanamula leyi a yi ri na nsati wo biha mbilu na yena. Laha mutsari u hi hlamusela leswaku nghanamula a yi ri na wansati loyi a va ri na mahanyelo yo fana. Mutsari u hlamusela leswaku nsati wa nghanamula leyi a a ri “*mhika ya manyunyu wonge yo kandziyela mandza loko yi famba*”. Leswi swi komba leswaku wansati loyi a tivona swinene. Swi ti komba wonge wansati wa nghanamula leyi, a dyondzisiwile mahanyelo yo biha hi nghanamula leyi. Mhaka yo vava swinene hi leswaku nghanamula leyi a yi fanisa vanhu van’wana na timbyana leti ku tsaka marhambu.

Mutsari u tsarile na xitlhokovetselo xin’wana laha a layaka vanhwana leswaku va nga jaheli ku tekiwa hikuva va nga hlangana na swilo swo biha evukatini. Eka xitlhokovetselo xa “*U nga jaheli vukati*”, Marhanele u tsarile leswaku loko wanhwana a fikerile malembe yo tekiwa swa tikomba swinene. Mutsari a tshikilela mhaka leyi ku laya vanhwana leswaku va nga hatliseli ku tekiwa hikuva vukati bya vava swinene. Hi marito ya yena u ri “*Hikuva vukati bya katinga*”. Mutsari u tsundzuxa nakambe vanhwana leswaku va nga tsutsumeli ku ya phasa hi xirimhani xa vukati. U va tsundzuxa leswaku loko va hatlisela ku tekiwa va ta tshika mahanyelo ya vona lawa ya kahle; kutani va teka mahanyelo yo biha ya vanuna va vona. Mutsari u twa mbilu ya yena yi vava swinene hi mhaka leyi hikuva wa swi tiva leswaku loko vanhwana va tsutsumela vukati va ta hlangana na tinhloko ti nga ha teki. Hi marito ya yena u te: “*U ta hahama ri lo hosi, ndza ku byela mina.*” Hi ku komisa, mutsari u tsundzuka tintombhi leswaku va nga jaheli ku tekiwa, hikuva swi nga endleka leswaku va ya tekiwa hi tinghamula, laha va nga ta hundzuluxa mahanyelo ya vona.

1.2.4 Lutz na Zeveloff (2015)

Lutz na Zeveloff (2015) i vatsari lava na vona va nga xopaxopa mahanyelo ya vasati va tinghamula. Ku ya hi Lutz na Zeveloff (2015), vasati van’wana va tinghamula, a hi swiphukuphuku leswo loloha, leswi ngo tshama emakaya swi tiphina swi nga endli nchumu. Lutz na Zeveloff (2015) va hlamusela leswaku: “*The wives of some of the world’s most rich and famous men are no slouches. Despite having access to all the money in the world, they have written novels and started companies*”. Eka ntshaho lowu

mutsari u hlamusela leswaku hambani loko vavasati van'wana va tekiwile hi tinghamula, va swi kota ku tsala tinovhele na ku va na tikhampani.

Lutz na Zeveloff (2011) va hlamusela mavonelo yo hambana ya matikhomelo ya vavasati va tinghamula. Va hlamusela leswaku a hi hinkwavo vavasati vatinghamula va nga na mahanyelo yo biha; ku na vavasati vo tala laha emisaveni lava nga tekiwa hi tinghamula ta matimba swinene, lava nga na mahanyelo yo hlamarisa swinene. Xikombiso, Lutz na Zeveloff (2015) va hlamusela leswaku va tiva vavasati van'wana va tinghamula lava hloniphekaka swinene, lava twelaka vanhu van'wana vusiwana na kona va hanyisana kahle na vanhu. Va nyika xikombiso xa wansati wun'wana wa ninghamula loyi a nga languteli rifuwo ra nuna wa yena kambe a ti tirhela ntirho wa yena wa mutivi-wa nawu na ku tsala tibuku. Xikombiso xin'wana, va hlamusela leswaku un'wana wanuna wo fuma swinene ku tlula vanhu hinkwavo va le Canada, yena David Thompson, u tekanile na wansati loyi tirhaka ku tlanga tifilimi yena Salma Hayek. Xifumi xin'wana xa le Switzerland, Ernesto Betrarelli u tekanile na wansati wo duma swinene, loyi a a ri "Miss England".

Lutz na Zeveloff (2015) va hlamusela nakambe leswaku xifumi xa le Israeli, yena Sheldon Adelson u tekanile na wansati wa dokodela loyi a nga duma swinene misava hikwayo hi ku ongola vuvabyi bya rhandza swipyopyi; leswi hi Xinghezi va nge i "*drug addiction*". Xikombiso xo hetelela i ninghamula kumbe n'wankumi, nwini wa Microsoft, Bill Gates, loyi a nga teka wansati loyi a a nwi thorile ku va mininjhere ya Microsoft, yena Melinda. Loko va tekanile va kurisile khamphani ya Microsoft swinene laha nsati wa yena, sweswi a nga mutshama-xitulu wa "*Bill & Melinda Gates Foundation*". Hinkwaswo leswi swi kombisa leswaku vavasati va tinghamula kumbe swifumi va na mahanyelo yo hambanahambana; vanw'ana va na mahanyelo yo biha kasi vanwana va dumile misava hikwayo hikwalaho ka mitirho ya vona leyo seseka no hlamarisa.

1.2.5 Dillo, S (2014)

Dillon (2014) u hlamusela leswaku loko munhu a navela hu humelela eka ntirho wa mabindzu uf anele a tirha na nsati wa yena. Leswi swi vula leswaku loko munhu a rhandza ku va xifumi kumbe nghamula ya matimba u fanele a teka wansati loyi a nga ta tirha na yena eka mabindzu. Va hlamusela leswaku ku na swilo swa ntlhanu leswi pfunaka mhaka leyi. Xo sungula, loko wanuna a tirha ntirho wa mabindzu a ri yexe, kumbe na wanuna wun'wana, swa nonoha swinene. Va hlamusela leswaku bindzu ra nuna na nsati ri kula hi ku hatlisa hikuva hinkwavo va tirhela muti wun'we na kona va swin'we vusiku na nhlikanhi na kona rirhandzu ra vona hi rona ri va nyikaka matimba ya ku tirha swinene.

Xavumbirhi, a ku na munhu wun'wana handle ka nsati wa wena loyi anga ku pfunaka eka mabindzu. A nga kona loyi a nga tivaka matimba na ku tsandzeka ka n'wamabindzu, a tlhela a n'wi rhandza, ku tlula nsati wa yena. Loyi a nga kotaka ku endla leswi hi loyi a kotaka ku ku seketela emoyeni na le mirini, loyi a nga na wena vusiku na nhlikanhi. Dillon (2014) u hlamusela leswaku "*behind every successful man, is a great woman*". Leswi swi hlamusela leswaku vavasati va tinghamula va na matikhomele lamanene swinene ya ku seketela na ku pfuna vavanuna va vona leswaku va va van'wamabindzu va le henhla swinene.

1.2.6 Said (2013)

Said (2013) u hlamusela leswaku vasati vo tala va tinghamula, laha emisaveni, va na mahanyelo yo hambana-hambana. Said u nyika swikombiso swa vasati va tinghamula lava nga na mahanyelo yo hambana. Xikombiso xo sungula i Malia Endelin loyi a a tekanile na n'wankumi loyi va nge i Redstone wa malembe ya 89. Redstone u na mabindzu yo tala swinene etikweni ra le Nghilandhi lawa ya vuriwaka *CBS Corporation, MTV Networks, Viacom, BET na Paramount Pictures*. Loko a nga si tekana na Endelin, Summer Redstone a a tekile a tlhela a tshikana na vavasati vambirhi. Malia Endelin loyi a nga na malembe ya 25, a a ri muchayeri wa swihahampfhuka. Loko a tekanile na Redstone u tshikile ntirho wa ku chayela swihahampfhuka, kutani a langutana na ku

pfuna nuna wa yena eka mabindzu. Endelin a rhandza nuna wa yena swinene, a a tirha swinene eka mabindzu ya nuna wa yena na kona a a hlayisa nuna wa yena swinene.

Xikombiso xa vunharhu xa wansati wa nghamula i Lucy Southworth loyi a tekanile na xifumi lexi vuriwaka Page, loyi a nga un'wana wa vavanuna vo fuma ngopfu laha emisaveni. Page hi un'wana wa vanhu lava nga sungula "Google". Nsati wa yena Lucy Southworth, i wansati wo tlhariha swinene, wa ku rhandza dyondzo. Lucy u pasile Digiri ya "Bachelors" eUniversity of Pennsylvania, kutani a ya emahlweni a pasa digiri ya "Master of Science" eOxford University. U yile emahlweni, a pasa "Doctor of Biomedical Informatics" eStanford University. Said u ri vanhu vo tala va dyondzela ku ta hola muholo wa kahle. Swa hlamarisa swinene loko Lucy a ha ya mahlweni a dyondza hikuva nuna wa yena, hi un'wana wa vanhu va ku fuma swinene emisaveni hinkwayo.

Xikombiso xo hetelela xa wansati wa nghamula i Claudia Barilla, loyi a a tekanile na Guy Laliberte, Mufurwa loyi a fumile swinene na kuva nwini wa bindzu leri vuriwaka Cirque du Soleil. Claudia a a ri n'wambhurhi loko a nga si tekana na Guy. Loko va tekanile, Claudia u sungule ku tikomba leswaku u rhandza vanhu. U sungurile One Drop Foundation, leyi a yi tirha ku pfuna na ku seketela vantswha lava hluphekaka laha emisaveni. Claudia u na vana vanharhu, u rhandza muti wa yena swinene, na kona u famba misava hinkwayo a pfuna vantshwa ku tilulamisela vumundzuku bya vona lebyinene. Swikombiso leswi nharhu swi hi kombisa leswaku vasati van'wana va tinghamula va nyikiwile swinene, va na mahanyelo kumbe matikhomelo lamanene na kona rifumo a ri va ngheni engatini.

1.3 NSUSUMETO WA NDZAVISO

Ndzi susumetiwele ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona mahanyelo yo hambanahambana ya vavasati va tinghamula, ngopfu-ngopfu, vavasati va tinghamula lava nga na mahanyelo yo biha. Eka muganga lowu ndzi tshamaka eka wona, ku na vavanuna na vavasati lava nga na rifumo. Eka miti yo tala ya vanhu lava nga ni rifumo, lava hi nga ta va vula tinghamula eka ndzavisiso lowu, hi kuma leswaku ku na mahanyelo yo hambanahambana. Eka miti yin'wana ya tinghamula ku na mahanyelo ya kahle swinene hikuva

nuna na nsati va na mahanyelo ya kahle, va rhandzana swinene, va hlonipha Xikwembu na vanhu van'wana na kona va rhandza ku tirhela na ku pfuna tiko. Eka miti yin'wana ya tinghamula hi kuma leswaku ka chavisa swinene, hikuva un'we wa vona kumbe hinkwavo, a va na mahanyelo ya kahle. Hi kuma leswaku ninghamula ya kona yi karhata nsati, a yi tshami ekaya, yi na vasati van'wana ehandle nakona yi kholela vanhu va tiko hikuva yi na timali. Kasi eka miti yin'wana hi kuma leswaku vasati va tinghamula hi vona va karhataka tinghamula. Hi kuma leswaku vasati volavo va tinghamula, va venga vanhu van'wana, a va lavi ku nghena wansati un'wana emutini wa vona na kona va kholela vanhu. Hikwalaho ka hinkwaswo leswi,ndzi susumetiwiile ku endla ndzavisiso lowu leswaku hi ta dyondza mahanyelo ya vavasati va tinghamula na leswaku hikwalaho ka yini, va ri na matikhomele yo hambanahambana.

Nsusumeto wun'wana wa ku endla ndzavisiso lowu, i ku kala ka matsalwa ya Xitsonga. Milavisiso yo tala ya ririmi ra Xitsonga etiyunivhesithi yi endliwa hi Xinghezi. Leswi swi yisa ririmi ra hina ehansi. Nkoka wa ku tirhisa ririmi ra Xitsonga eka ndzavisiso wa ririmi ra Xitsonga swi tshikileriwa hi Golele (2002:03), loko a hlamusela leswaku:

Mindzavisiso ya matsalwa ya Xitsonga ya pfuna ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga ni dyondzo ya rona, ni ku antswisa xiyimo xa swona hi ku kombisa leswaku ririmi leri a hi ro vulavuriwa ntsena, kambe ra swi kota ku tirha ni le ka swa tidyondzo ta le henhla.

Xo hetelela lexi nga ndzi susumeta ku endla ndzavisiso lowu i ku pfumaleka ka mindzavisiso leyi lavisisaka matikhomele ya vavasati va tinghamula hi ku angarhela.

1.4 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Xiphiquo lexikulu xa ndzavisiso lowu i mahanyelo ya vasati va tinghamula. Vukati i ndhavuko lowu hloniphiwaka hi vanhu va misava hinkwayo. Loko wanhwana a kurile, ku languteriwa leswaku u ta ya evukatini. Wanhwana un'wana na un'wana u tekiwa hi wanuna loyi va rhandzanaka. Rirhandzu ra vanhu vambirhi a ri fambelani na mali kumbe

rifuwo. Wanhwana a nga hlawuli leswaku u lava ku tekiwa hi xisiwana kumbe nghamula. Loko hi vulavula hi nghamula hi vula munhu loyi a nga na swa yena kumbe loyi a nga rifuwo ro hlaya swinene, loyi a nga na ndzhuti etikweni kumbe loyi a nga duma swinene.

Hakanyingi hi kuma leswaku vavasati va tinghamula va na mahanyelo yo hambana na vavasati va vavanuna lava nga riki tinghamula. Eka miti yo tala vavasati va tinghamula va na mahanyelo yo biha hikuva va kholwa, va tivona, va rhandza ku khisameriwa, a va hloniphi vanhu van'wana, a va tsakeriwi hi vanhu va muganga wolowo nakona vanhu va va chava swinene, va hlupha vanuna va vona, va pyopyiwa, va loloha, a va rhandzi vanhu van'wana na kona a va pfuni vanhu van'wana. Eka miti yin'wana, hi kuma leswaku vavasati va tinghamula hi vona va nga khoma muti, va rhandza miti ya vona, va pfuna vanhu van'wana na kona va rhandziwa hi vanhu vanwana. Hikwalaho ka swiphiqo leswo tala leswi nga emitini ya tinghamula mulavisisi u lava ku kuma ntiyiso hi mahanyelo ya vasati va tinghamula.

1.5 SWIKONGOMELO SWA NDZAVISISO

1.5.1 Xikongomelokulu

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke, ku nga *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni na Mangava ya Joni hi D.R.Maluleke*.

1.5.2 Swikongomelontsongo swa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu na swikongomelontsongo leswi landzelaka:

- Ku languta xivangelo kumbe nkucetelo wa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke.
- Ku kuma leswi vavasati va tinghamula va vuyeriwaka hi swona hi matikhomelo ya vona.

1.6 SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso lowu lexi nyikiweke laha henhla, swivutiso leswi landzelaka swi fanele ku hlamuriwa:

1.6.1 Xivutisokulu xa ndzavisiso

Xana hi wahi matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke ya *Mangava ya Joni*?

1.6.2 Swivutisotsongo swa ndzavisiso

Swivutisotsongo leswi landzelaka swi fanele ku hlamuriwa eka ndzavisiso lowu:

- Hi xihhi xivangelo kumbe nkucetelo wa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke?
- Xana vasati va tinghamula va vuyeriwa hi yini hi matikhomeloya vona?

1.7 TINHLAMUSELO TA MATHEME

Eka ndzimana leyi ku hlamuseriwa marito lawa ya nga tirhisiwa ko tala eka ndzavisiso lowu. Ku hlamusela marito lama tirhisiwaka ngopfu swi na nkoka swinene hikuva tinhlamuselo ta marito ti fambelana na timhaka leti ku buriwaka hi tona.

1.7.1 Matikhomelo

Ndzavisiso lowu wu lavisisa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa ya Xitsonga lama hlawuriweke. Kutani swa fanela leswaku hi twisisa nhlamuselo ya rito ra “matikhomelo”. Ku ya hi Oxford Dictionary (2015), matikhomele swi vula ndlela leyi munhu a ti khomisaka swona eka vanhu van’wana. Nhalmuselo leyi yi seketeriwa hi Minton na Khale (2014:12), la va hlamuselaka matikhomele hi ndlela leyi landzelaka:

“Behaviour is the range of actions and mannerisms made by

individuals, organisms or artificial entities in conjunction with themselves or their environment, which includes the other systems or organisms around. It is the response of the system or organism to various stimuli or inputs, whether, internal or external, conscious or subconscious, overt or covert and voluntary or involuntary”.

Ku ya hi nhlamuselo leyi, matikhomelo kumbe mahanyelo swi vula swiendlo swa munhu eka yena n’wini kumbe eka van’wana vanhu. Mahanyelo ya munhu un’wana na un’wana ya nga va ya kuceteriwa hi yena n’wini kumbe swilo swin’wana swa le handle na kona swi nga endleka leswaku munhu a hanya mahanyelo lawa yena n’wini a nga ya rhandziki.

1.7.2 Nsati / wansati/ Nuna/ Wanuna

Rito ra *nsati* ri hlamusela wansati loyi a nga tekiwa a nga na nuna (Collins English Dictionary, 2003). Nsati wa nghamula swi vula wansati loyi a nga tekiwa hi munhu loyi a nga fuma swinene. Vunyingi bya rito leri i *vasati*. Rito leri ri tirhisiwa loko ri kongomisiwa eka nuna wa yena. Rito ra wansati i rito leri tirhisiwaka ku komba rimbewu ra munhu. Wansati swi vula munhu lonkulu wa xisati.

1.7.3 Nghamula

Rito ra nghamula ri na tinhlamuselo timbirhi to hambana. Ku ya hi Webster’s New World College Dictionary (2010:458), rito ra nghamula ri vula munhu loyi a nga fuma swinene ku tlula vanhu vo tala. Munhu wa kona u hloniphiwa swinene hikwalaho ka rifuwo ra yena. Hi Xinghezi u vuriwa “tycoon”. Nhlamuselo yin’wana yi vula leswaku rito ra nghamula i munhu loyi a nga duma swinene hikwalaho ka mitirho ya yena. Adam (2010:03) na yena u hlamusela leswaku rito ra nghamula ri vula: “*a great man who has great power and riches.*” Nhlamuselo leyi ya Adam (2010:03), yi hlamusela leswaku nghamula i munhu wa xiyimo xa le henhla swinene loyi anga na matimba na rifuwo lero tala swinene.

1.7.4 Nkucetelo

Nkucetelo i matimba lawa munhu un'wana nga na wona eka munhu un'wana. Xikombiso xa nkucetelo i nkucetelo wa vatswari eka vana va vona loko va karhi va va kurisa na nkucetelo wa vadyondzisi eka vana va xikolo. Matimba ya nkucetelo ya seketeriwa hi vatsari vo tala vo fana na Darling na Steinberg (1993), lava hlamuselaka leswaku nkucetelo i ntlovelo wa masiku hinkwawo wa vanhu laha mahanyelo ya vanhu ya nghenelelaka eka mahanyelo ya vanhu van'wana ya va hundzuluxa. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Jennex (2013:10) loyi a hlamuselaka nkucetelo hi ndela leyi landzelaka: *“Influence is being able to affect an action. If you create, alter, inspire or change someone’s behaviour, you have influenced them.”*

Jennex (2013:10) u hlamusela eka ntshaho lowu leswaku nkucetelo swi vula ku endla leswaku xilo xin'wana xi tshukunuka kumbe ku endla swin'wana. U tlhela a engetela leswaku nkucetelo swi vula ku hundzuluxa mahanyelo ya munhu un'wana.

1.7.5 Rifumo

Rito ra “rifumo” leswi hi Xinghezi va nge i “*wealth*” ri nga hlamuseriwa hi tindlela to hambana ku ya hi vanhu va kona. Rifumo swi nga vula ku va na mali, tiyindlu, timovha na switirhisiwa swin'wana leswo tala swinene (Oxford Heritage Dictionary of the English Language, 2015). Vanhu la va nga na rifumo i vanhu la va nga na mabindzu la yo tala swinene. Hakanyingi vanhu lava nga rifumo, va vuriwa tinghamula, ku kombisa leswaku a va pfumari nchumu hikuva va na mali yo tala swinene. Rito-fularha ra rifumo i vusiwana, leswi kombaka leswaku munhu wa kona wa hlupheka swinene. Cohen (2015) u hlamusela leswaku vanhu lava nga na rifuwo kumbe lava nga fuma, va tala ku va vanhu va mona, timbilu to biha na ku vengwa vanhu vanwana. Cohen (2015) u hlamusela hi marito ya yena a ku:

“Rich people are the selfish people that only care about their wealth and about their reputation. They are greedy and only care about making money. Furthermore, they are consumed

with the idea of degrading the poor, so they can achieve success, even if it means destroying others alive”.

Cohen u hlamusela leswaku hakanyingi vanhu lava nga na rifuwo ro tala va khola a va rhandzi vanhu van’wana, va na makwanga, va nga dlaya munhu hi ku lava rifumo na kona va tsakisiwa hi ku endla mali ntsena.

1.8 NKOKA WA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke. Matsalwa ya na ntirho wo hlawuleka evuton’wini bya vanhu. Xikongomelo lexikulu xa matsalwa i ku dyondzisa na ku tsakisa. Matsalwa ya tirhisa ririmi ro karhi ku paluxa mahanyelo ya masiku hinkwawo kumbe vutomi hi ndlela leyi hi byi tivaka ha yona. Ku hlamusela vutomi hi laha hi byi tivaka ha kona swi vuriwa “*realism*” hi Xinghezi. Webster (1986:1890) u hlamusela “*realism*”, hi ndlela leyi landzelaka: “*realism is a style in art and literature that shows life as it really is*”. Leswi swi kurisa miehleketo ya hina leswaku hi kota ku vona na ku ehleketa swinene.

Ntirho un’wana lowukulu wa matsalwa i ku endla leswaku hi tikambela loko hi ri na matikhomele lamanene. Leswi swi seketeriwa hi Grace (1965:195) loko a hlamusela leswaku “*literature is our mirror because in a deep sense we are looking in literature for ourselves.*” Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku matsalwa ya tirha tani hi xivoni lexi humelerisaka erivaleni mahanyelo, ndhavuko na migingiriko ya vanhu. Hi swona leswi endlaka leswaku ndzavisiso lowu wu xopaxopa mahanyelo ya vavasati va tinghamula. Ndzavisiso lowu wu ta tirha tanihi xivoni lexi vavasati va tinghamula va nga ta xi tirhisa ku kambisisa loko mahanyelo ya vona ya ri kahle laha misaveni. Hi marito man’wana matsalwa ya hi dyondzisa mahanyelo lamanene. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna na tinghamula leti nga na vavasati ku kambisisa loko mahanyelo ya vona ya ri kahle laha misaveni. Tinghamula i vanhu va matimba swinene emisaveni; kutani swa fanele ku endla ndzavisiso lowu lavisisaka mahanyelo ya vona na vasati va vona. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna na tintombhi leti ti nga kusuhi na ku tekiwa, ku tilulamisela ndlela leyi va nga

ta hanyisa swona loko vo tshika va tekiwile hi tinghamula. Ndzavisiso lowu wu ta anamisa miehleketo ya vona ku kota ku rhandza vanhu van'wana hambu va tshika va tekiwa hi ninghamula, hikuva matsalwa ya tirha ku fana na xivoni.

Nkoka wun'wana wa ndzavisiso lowu i ku hlukisa matsalwa na ririmi ra ra Xitsonga hikwalaho ka vangwa leri nga kona ra milavisiso ya matsalwa ya Xitsonga. Matsalwa ya komba mahanyelo ya vanhu lava vulavulaka ririmi ro karhi. Nkoka wa mhaka leyi hi leswaku ndhavuko na mfuwo swi humelerisiwa erivaleni hi tsalwa. Leswi swi lava leswaku mutsari a va na vutshila na ntokoto wo tsala matsalwa. Ndzavisiso lowu wu ta hlalisa rifuwo na ndhavuko wa Vatsonga. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Heese na Lawton (1988:04) loko va vula leswaku ku tsala matsalwa i ntirho wa vutshila. Hi marito ya vona va ri: *“literature then, is that body of work in which man’s written record of his experience is given artistic form”*. Leswi swi vula leswaku vatsari va fanele ku tsala hi swilo leswi humelalaka evuton'wini leswi va nga vatokoti, leswi hi Xinghezi vange i *“specialists”*.

1.9 KU TEKELA ENHLOKWENI SWILO LESWI NGA VANGAKA SWIPHIQO EKA NDZAVISISO

Mulavisisi u ta tekela enhlokweni swilo leswi landzelaka loko a endla ndzavisiso lowu:

1.9.1 Mpfumelelo wo endla ndzavisiso

Loko ndzavisiso wu nga si endliwa ku ta rhanga ku rhumeriwa xikombelo eka valawuri va milavisiso eYunivesithi ya Limpopo, ku kombela mpfumelelo wo endla ndzavisiso lowu. Leswi swi pfuna leswaku ndzavisiso lowu wu va enawini.

1.9.2 Ku boxa mavito ya vatsari va matsalwa lama tirhisiweke

Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta boxa mavito ya vatsari va matsalwa lama ya

tirhisiweke ku xopaxopa ndzavisiso. Ku ta boxiwa na vini va miehleketo hinkwayo leyi nga ta tshahiwa eka ndzavisiso lowu.

1.10 XIVUMBEKO XA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu avanyisiwile hi swiyenge swa ntlhanu leswi landzelaka:

Ndzima yo sungula: Manghenelo

Eka ndzima yo sungula ku ta hlamiseriwa xiphiso xa ndzavisiso, swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nsusumeto wa ndzavisiso, matsalwa lama ya tirhisiweke, xikopu xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso na ku tekela enhlokweni swilo leswi vangaka swiphiso eka ndzavisiso.

Ndzima ya mbirhi: Maendlelo ya ndzavisiso

Ndzima ya mbirhi yi ta langutisa maendlelo ya ndzavisiso. Eka xiyenge lexi ku ta xopaxopiwa mavonelo kumbe pharadayimi ya ndzavisiso, matirhelo ya ndzavisiso, xivumbeko xa ndzavisiso na mahlengeletelo ya mahungu.

Ndzima ya nharhu: Nxopaxopo wa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka *Mangava ya Joni hi D.R. Maluleke*

Eka **Ndzima** ya nharhu mulavisisi u ta tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa (Textual analysis) ku xopaxopa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa ya *Mangava ya Joni hi D.R. Maluleke*.

Ndzima ya mune: Nxopaxopo wa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa ya *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni*

Eka ndzima ya vumune mulavisisi u ta tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa (Textual analysis) ku xopaxopa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa ya *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni*

Ndzima ya ntlhanu: Nkatsakanyo

Ndzima ya ntlhanu ya ku songa-songa ndzavisiso. Eka xiyenge lexi ku ta langutiwa tindlela ta ku ololoxa swiphiqo swa ndzavisiso, nkomiso wa nxopaxopo na ku nyika switsundzuxo eka maololoxelo ya swiphiqo swa ndzavisiso.

1.11 XIKOPU XA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu kongomanile na mhaka ya nkoka swinene: matikhomelo ya vasati va tinghamula. Loko hi vulavula hi matikhomelo, hi vulavula hi vumunhu bya munhu. Hi marito man'wana, matikhomele swi hlamusela leswi munhu a swi humeselaka ehandle swi huma endzeni ka switwi swa yena swa nkoka. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta tirhisa nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa, ku xopaxopa matsalwa lama landzelaka:

- ***Ndzhaka ya vusiwana hi BKM Mtombeni:*** Ku ta xopaxopiwa switori swa *Mudlayi wo tidlaya* na *Vubombi byo lomba*.
- ***Mangava ya Joni hi DR Maluleke:*** Ku ta xopaxopiwa switori swa *Xiwelano* na *Xihahisile*.

1.12 NKATSAKANYO

Ndzima yo sungula a yi langutisile vuxokoxoko bya ndzavisiso. Mitirho leyi endliweke, xiphiqu xa ndzavisiso, swikongomelo xa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nsusumeto wa ndzavisiso, xikopu xa ndzavisiso, xivumbeko xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, swilo leswi nga vangaka swiphiqo eka ndzavisiso na tinhlamuselo ta marito ya nkoka swi hlamuseriwile eka ndzimana leyi. Eka swiyenge hinkwaswo swa ndzima yo sungula a ku tshikileriwa xikongomelo xa ndzavisiso lowu; ku nga ku xopaxopa matikhomelo ya vavasati va tinghamula. Eka ndzimana ya vumbirhi ku ta hlamuseriwa maendlelo ya ndzavisiso.

NDZIMA YA VUMBIRHI

MAENDLELO YA NDZAVISISO

2.1 MANGHENELO

Eka ndzimana yo sungula a ku hlamuseriwa xiphiqo xa ndzavisiso, xikongomelo xa ndzavisiso, mitirho leyi endliweke na matheme lama tirhisiweke eka ndzavisiso. Eka ndzima leyi ya vumbirhi ku hlamuseriwa maendlelo ya ndzavisiso. Maendlelo ya ndzavisiso swi vula tindlela ta ku tshembeka leti tirhisiwaka eka vulavisisi ku kuma ntiyiso wa swilo. Ku ya hi Wahyuni (2012:72), maendlelo swi vula ndlela leyi ndzavisiso wu endliwaka ha wona. Wahyuni (2012:72) u tiyisisa leswaku maendlelo ya pfuna mulavisisi ku fikelela mavonelo ya ntiyiso wa mhaka kumbe swilo swo karhi evuton'wini. Schumacher na McMillan (2010) va hlamusela leswaku maendlelo ya vulavisisi i pulani leyi tirhisiwaka ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Xiyenge lexi xi nyika nhlamuselo ya maendlelo lama nga ta tirhisiwa ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso lowu leswi landzelaka:

- Xana hi wahi matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke ya *Xihungasi na Mangava ya Joni*?
- Hi xihhi xivangelo kumbe nkucetelo wa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke?
- Xana vavasati va tinghamula va vuyeriwa hi yini hi matikhomelo ya vona?

Swikongomelo swa ndzavisiso lowu hi leswi landzelaka:

- Ku lavisisa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke, ku nga *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni na Mangava ya Joni hi D.R.Maluleke*.
- Ku languta xivangelo kumbe nkucetelo wa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke.
- Ku kuma leswi vavasati va tinghamula va vuyeriwaka hi swona hi matikhomelo ya vona.

Ku kota ku hlamula swivutiso na ku fikelela mikongomelo leyi nga laha henhla, mulavisisi u vumbile rhengu kumbe pulani ya maendlelo. Eka ndzavisiso lowu rhengu leri ri vitaniwa maendlelo ya ndzavisiso. Rhengu leri ri ta katsa mavonelo kumbe pharadayimu ya ndzavisiso, matirhelo ya ndzavisiso, xivumbeko xa ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu na ku hlela ndzavisiso.

2.2 MAVONELO KUMBE PHARADAYIMU YA NDZAVISISO

Mavonelo kumbe pharadayimi ya ndzavisiso i ndlela leyi vanhu va misava hinkwawo va vonaka misave ha yona. Ku ya hi Wahyuni (2012:69), Pharadayimu ya ndzavisiso swi vula mavonelo ya swilo hinkwaswo swa laha misaveni hi vanhu. Mavonelo lawa hi wona ya leteleka vanhu eka matikhomelo ya vona ya masiku hinkwawo. pharadayimu ya ndzavisiso swi katsa hinkwaswo leswi munhu a swi vonaka swi ri ntiyiso kumbe swa hava, leswi nga ta pfuna na leswi nga pfuneki nchumu. Leswi hi swona swi endleka leswaku vanhu va ndhawu yin'we, va tindawu to hambana, va tiko rin'we na vamatiko yo hambana, va ri na mavonelo ya swilo yo fana na yo hambana.

Mulavisisi un'wana na un'wana u fambisiwa hi pharadayimu ya ndzavisiso loko a ri karhi a endla ndzavisiso. Leswi swi seketela hi Morgan (2014:1051), loko a hlamusela leswaku pharadayimu ya ndzavisi yi vumba mavonelo ya misava, swilo leswi vanhu va tshembaka swona na mahanyelo ya vona. Hikwalaho ka leswi, mutivi wa milaviso, Neuman (2011:27), u vula leswaku *"All research should be based on a paradigm that clarifies the study and researchers must consider the interaction of such views when conducting research."* Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku valavisi hinkwavo va fanele va veka mindzavisiso ya vona eka pharadayimu leyi nga ta hlamusela leswi ndzavisiso wu faneleke ku endliwa ha kona.

Hi ntolovelu, ku na mavonelo kumbe tipharadayimu timbirhi eka mindzavisiso, ku nga:

- Ku vona swilo hi tlhelo rin'we, leswi hi Xinghezi va nge i "Positivism" na
- Ku vona swilo hi ku akelelana kumbe ku hlanganisa tindlela to hambana, leswi hi Xinghezi va nge i "Constructivism" (Neuman, 2011:27).

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa mavonelo yo akelelana kumbe ku hlanganisa mavonelo yo hambana (Constructivism). Ku akelelana kumbe ku hlanganisa mavonelo yo hambana (Constructivism) swi hlamuseriwa hi (Wahyuni, 2012:71), tani hi ndlela leyi hloniphaka miehleketo ya vanhu hinkwavo va laha misaveni. Mavonelo lawa ya hlamusela leswaku miehleketo ya vanhu vo hambana hi yona yi humelerisaka ntiyiso emisaveni. Leswi swi vula leswaku miehleketo ya munhu un'we yi tlula hi miehleketo i ya vanhu lavotala.

Mhaka leyi yi vonaka yi ri ntiyiso hikuva nkarhi hinkwawo loko ku ri na swiphiko, vanhu lava khumbekaka va vitaniwa ku ta tlhuvutsa mhaka ya kona, va hlanganisa miehleketo ya vona va kondza va humesa miehleketo yo hlantsweka swinene leyi ku nga ku akelelana kumbe ku hlanganisa miehleketo ya vanhu vo tala. Leswi hi swi vona etinhlengoletanwini, tipalamendhe na le tihubeni laha vanhu va hlanganisaka miehleketo ya vona ku kuma swintshunxo swa swiphiko. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta tirhisa mavonelo ya akelelana kumbe ku hlanganisa tindlela to hambana ta ku xopaxopa xiphiko xa mahanyelo ya vasati va tinghamula.

2.3 MATIRHELO YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa matirhelo lawa ya vuriwaka nkambelavutivi, leswi hi Xinghezi va nge i “*Qualitative approach*”. Matirhelo ya “*Qualitative approach*” ya vula leswaku mulavisisi u famba a lava mahungu laha ya kumekaka kona hi ntumbuluko (Carpenter, 2003:15-17; Hoberg, 1999:76). Denzin and Lincoln (2003:10) va hlamusela maendlelo ya “qualitative” hi ndlela leyi landzelaka:

The word qualitative implies an emphasis on the qualities of entities and processes and on meanings that are not experimentally examined or measured in terms of quantity, amount, intensity or frequency.

Leswi swi vula leswaku matirhelo ya “*qualitative*” ya tshikilela vuxokoxoko bya tinhlamuselo ta swilo na kona matirhelo lawa a ya tirhisi tinhlayo-nhlayo ku kuma ntiyiso wa mhaka. Cresswell (1994:06) yena u ri:

Qualitative research is an enquiry process of understanding a social or human problem based on building a complex, holistic picture, formed with words, reporting detailed views of informants and conducted in a natural setting (Creswell, 1994:06).

Hi ntshaho lowu Cresswell (1994:06) u hlamusela maendlelo ya “Qualitative” tani hi maendlelo ya ndzavisiso wa mahanyelo ya vanhu kumbe swiphiqo swa vanhu, laha mulavisisi a vulavulaka na vanhu ku kuma tinhlamuselo ta swiphiqo leswi hi ku hetiseka.

Swidyondzeki swin’wana leswi hlamuselaka matirhelo ya nkambelavutivi i ya Curry, Krumholz, O’Cathain, Piano Clark, Cherlin na Bradley (2013:1442), la va hlamuselaka leswaku nkambela-vutivi i matirhelo ya ndzavisiso lawa ya lavisisaka leswaku hikwalaho ka yini mhaka yo karhi yi humelela na ku hlamusela ntokoto lowu munhu a nga na wona eka mhaka ya kona. Eka ndzavisiso lowu hi lava ku twisisa leswaku hikawalaho ka yini vavasati va tinghamula va ri na matikhomelo yo karhi. Loko ku ri Leedy na Ormrod (2010:10) vona va hlamusela leswaku matirhelo ya nkambela-vutivi ya na mitirho leyi landzelaka:

- (i) Ku hlamusela xiyimo xa swilo, mahanyelo, maendlelo, vanhu na mitirho yo hambana-hambana.
- (ii) Ku pfuna mulavisisi ku kuma mavonelo lamantshwa ya swilo swo karhi, ku vumba mavonelo lamantshwa na ku humesela erivaleni swiphiqo leswi nga kona.
- (iii) Ku pfuna mulavisisi ku kambela ntiyiso wa timhaka to karhi leti ku vulavuriwaka hi tona.
- (iv) Ku pfuna mulavisisi hi ku n’wi nyika xitirho xa ku hlela kumbe ku avanyisa milawu leyi nga kona kumbe matirhelo lawa ya nga kona.

Teddle na Tashakkori (2010) vona va hlamusela leswaku matirhelo ya nkamela-vutivi ya pfuna ku twisisa nhlamuselo ya mahanyelo ya vanhu. Eka ndzavisiso lowu matirhelo ya nkambela-vutivi ya ta pfuma mulavisisi ku twisisa matikhomelo ya vavasati va tinghamula hi ku tirhisa matsalwa lawa ya hlawuriweke. Laha hi fanele hi twisisa swinene leswaku

mhaka leyikulu laha a hi ku kambela matsalwa, kambe ku twisisa mahanyelo ya vavasatii va tinghamula lava hi tshamaka na vona emigangeni ya ka hina.

2.4 XIVUMBEKO XA NDZAVISISO

Xivumbeko xa ndzavisiso i swiletelo leswi mulavisisi a swi tirhisaka, ku endla ndzavisiso. Leswi swi seketela hi Mouton (2002:107) loko a hlamusela leswaku “*Research design is a set of guidelines and instructions that must be followed in addressing the research problem.*” Marito ya Mouton ya hlamusela leswaku xivumbeko xa ndzavisiso i swiletelo na swileriso leswi faneleke ku landzeleriwa loko ku laviwa xintshunxo xa xiphiqo xa ndzavisiso. Ku na tinxaka to hlaya ta xivumbeko xa ndzavisiso leti nga tirhisiwaka eka ndzavisiso wa muxaka lowu.

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa xivumbeko xa ndzavisiso lexi vuriwaka “Fenomenoloji”, leswi hi Xinghezi va nge i “*Phenomenology*”. Xivumbeko xa fenomenoloji i xivumbeko lexi kombisaka no hlamusela matitwelo ya vanhu yo hambana ya swilo laha misaveni. Hi marito ya vona McMillan & Schumacher, 2010:24) va hlamusela fenomenoloji hi ndlela leyi landzelaka:

A phenomenological research design describes the meanings of lived experience. The research brackets or puts aside all prejudgements and collect data on how an individual makes sense of a particular experience or situation. The aim of phenomelogy is to transform lived experience into a description of its essence, allowing for reflection and analysis.

Loko mulavisisi a tirhisa xivumbeko lexi xa ndzavisiso u vekela etlhelo mavonelo ya yena ya swilo, kutani a xopaxopa leswi vanhu van’wana va vonisaka swona timhaka to karhi. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta vekela etlhelo mavonelo ya yena ya matikhomelo ya

vasati va tinghamula, kutani a xopaxopa leswi swimunhuhatwa swa matsalwa lama hlawuriweke swi paluxaka swona hi matikhomelo kumbe mahanyelo ya vasati va tinghamula. Hi marito man'wana vasati va tinghamula hi voxé, eka tsalwa rin'wana na rin'wana, va ta humesela erivaleni matikhomelo ya vona. Swiendlo swa vona, mavulavulelo ya vona na miehleketo ya vona swi ta paluxa matikhomelo ya vona.

2.5 MAHLENGETELO YA MAHUNGU

Ku hlengetela mahungu ya ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso i mhaka ya nkoka swinene eka ndzavisiso lowu. Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya ku xopaxopa tibuku leti hlawuriweke, lawa ya vuriwaka “nxopanxopo wa vundzeni bya matsalwa”; leswi hi Xinghezi va nge i “*Textual analysis*”. Maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa i ndlela leyi tirhisiwaka hi valavisisi ku hlengetela mahungu ya ndlela leyi vanhu van'wana va twisisaka swilo swa misava ha yona. Hi marito man'wana maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa, i ndlela valavisisi va hlengetaka mahungu leswaku va ta twisisa leswi vanhu vanwana va hanyisaka swona kumbe ku tikhoma ha kona.

Maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa ma tirhisiwa ku paluxa mhaka yo karhi eka matsalwa ku endlela leswaku mulavisisi a twisisa nkongomelo wa tsalwa leri faneleke ku xopaxopiwa. Hi marito man'wana i ndlela yo lava ku dyondza miehleketo ya mutsari hi vuenti. Leswi swi seketeriwa hi McKee (2003:341) loko a ku:

Textual analysis is a way for researchers to gather information about how other human beings make sense of the world. It is a methodology—a data gathering process for those researchers who want to understand the ways in which members of various cultures and sub-cultures make sense of who they are and how they fit into the world in which they live.

Hi ku landza marito ya Mckee hi nga vula leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa kumbe “*textual analysis*” i maendlelo ya ndzavisiso wa matsalwa lowu valavisisi va

hlengeletaka mahungu ya ku twisisa leswi humešelaka laha emisaveni. Hi marito man'wana ndlela leyi ya ndzavisiso wa matsalwa yi tirhisiwa hi valavisisi va matsalwa ku twisisa swiendlo swa vanhu laha misaveni.

Mhaka yin'wana hi leswaku, swiendlo leswi swa vanhu swi fambelana na ndhavuko wa vanhu volavo. Leswi swi hlamusela leswaku mavonelo ya vanhu ya mhaka yin'we ya hambana laha misaveni ku ya hi ndhavuko wa vona. Xikombiso xa ku hambana ka mavonelo ya swilo ku ya ndhavuko i mavonelo ya ku nyuhela ngopfu emirini kumbe ku va na miri lowukulu. Eka matiko man'wana yo fana na le Amerika na Yuropo, ku hlamuseriwa leswaku ku nyuhela ngopfu a swi kahle eka vutomi bya munhu hikuva swi vangela mavabyi na kona swi endla leswaku munhu a nga saseki. Eka matiko man'wana ku nyuhela ngopfu kumbe ku va na miri lowukulu swi voniwa ku ri mhaka ya nkoka swinene. Eka tiko ra Afrika ra Niger, ku nyuhela ngopfu i mhaka ya nkoka swinene na kona yi laviwa hi munhu wun'wana na wun'wana. Onoshi (2001:04) uhlamusela mhaka ya Niger hi ndlela leyi landzelaka:

Fat is a beauty ideal from women in Niger, especially in the village of Maradi where they take steroids to gain bulk, pills to sharpen appetites and even ingest feed or vitamins meant for animals; many compete to become heaviest and train for beauty contests by gorging on food.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku etikweni ra Niger vavasati va phikizana hi ku nyuhela na kona va rhandza na ku dya swakudya swo tala swa ku nyuherisa hambu ku ri ku nwa na maphilisi ya ku nyuherisa. Tinhlamuselo leti hinkwato ti ringeta ku hlamusela leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa kumbe “textual analysis” i ndlela ya ku paluxa ku hambana ka mavonelo ya vanhu eka swilo hinkwaswo swa laha misaveni.

Maendlelo lawa ya ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu ku twisisa matikhomele ya vavasati va tinghamula eka matsalwa ya “Mibya ya nyekanyeka” na “Sasavona”. Leswi swi hi pfuna ku twisisa leswaku vanhu van'wana va hanya njhani endhawini ya ka vona. Nhlamuselo leyi ya “Textual analysis” yi seketeriwa hi Crystal (1958:71) loko a hlamusela leswaku

maendlelo lawa i vutshila bya ku kota ku xopaxopa leswi tsalwa ri vulaka swona. Hi marito ya yena Crystal (1978:71) u te: *“Textual analysis is the skill of deconstructing media text, that is a detailed examination of the way in which a text has been constructed to convey.”* Leswi swi hlamusela leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa swi hlamusela vutshila lebyi nga tirhisiwa ku xopaxopa tsalwa ra kona. Vatsari vo hambana va hlamusela leswaku maendlelo ya “Textual analysis” ya pfuna valavisisi lava endlaka milavisiso yo hambana-hambana. Xikombiso, Mckee (2003:341) u ya emahlweni a hlamusela leswaku: *“Textual analysis is useful for researchers working incultural studies, media studies, mass communication and perhaps even in Sociology.”* Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku maendlelo ya “Textual analysis” ya tirhisiwa na le ka tidyondzo ta ndhavuko, tidyondzo ta mahungu na vuvulavuri bya ntshungu wa vanhu na le ka dyondzo ya mahanyelo ya vanhu.

McKee (2003:341) u ya emahlweni a kombisa leswaku loko ku tirhisiwa maendlelo ya *“Textual analysis”* mulavisisi u vhumbha hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene, leswi matsalwa ya ringetaka ku hlamusela swona. Hi marito ya yena McKee u ri: *“When we perform textual analysis on text, we make an educated guess at some of the of the mostly likely interpretations that might be of the text.”* Leswi, hi leswi nga ta endliwa hi mulavisisi wa ndzavisiso lowu eka matsalwa ya *Ndzhaka ya vusiwana na Mangava ya joni*. Mulavisisi u ta endla nxopaxopo wa xiyimo xa le henhla swinene a humesela erivaleni matikhomelo ya vavasati va tinghamula. Martin (1984:33) na yena u hlamusela leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa i ndlela leyi muxopaxopi a lavaka ku kumisisa leswi mutsari wa tsalwa rolero a kongomiseke tsalwa leri kona. Hi marito man’wana, swi vula ku lava ku dyondza miehleketo ya mutsari hi ku hetiseka. Marito ya Martin ya seketeriwa hi Abrams (1998:37) hi ku vula leswi landzelaka:

Textual analysis’s aim to establish as accurately as possible what an author actually wrote or intended to be the final version.

Na yena Abrams, wa ha tiyisisa leswaku nxopanxopo wa vundzeni bya matsalwa wu endleriwa ku dyondza kumbe ku kumisisa leswi mutsari a tsaleke hi swona, leswi ku nga miehleketo ya yena. Leswi swi vula leswaku loko hi xopaxopa tsalwa hi fanele hi languta ku sukela laha miehleketo ya mutsari yi nga helela kona.

2.6 KU HLELA NDZAVISISO

Ku ya hi Jorgensen (1989:170) ku hlela swi vula ku xopaxopa, ku hambanyisa swiyenge swo hambana swa ndzavisiso leswaku ku ta kumeka ndlela yo lulamisa xiphiso xa ndzavisio. Hi marito ya yena u ri:

Analysis is the breaking up, separating or disassembling of research materials into pieces, parts, elements, or units. With facts broken down, into manageable pieces, the researcher sorts and shifts them, searching for types, classes, sequences, processes, patterns or wholes. The aim of this process is to assemble or reconstruct the data in a meaningful or comprehensible fashion.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa leswaku ku hlela swi pfuna ngopfu mulavisisi ku xopaxopa swithupu-thupu leswi nga kona, a swi hambanisa, a tlhela a swi hlenganisa leswaku a ta twisisa swinene xiphiso lexi hleriwaka.

Timhaka hinkwato leti nga ta hlengeletwa eka matsalwa ya *Mangava ya Joni* hi *D.R Maluleke Ndzhaka ya vusiwana* hi *B.K.M. Mtombeni*, ti ta nyikiwa xivumbeko, ti hleriwa ni ku nyikiwa tinhlamuselo leti faneleke hi ku landza ntikelo wa ndzavisiso. Mulavisisi u ta vonisisa leswaku timhaka hinkwato leti humaka eka matsalwa ti hleriwa ku ya hi swikongomelo swa ndzavisiso. Xiyenge lexi i xa nkoka swinene hikuva xi kota ku humesa timhaka leto enta, to tshembeka, to twisiseka ni ku enerisa vanhu hinkwavo.

2.7 NKATSAKANYO

Ndzima ya vumbirhi a yi hlamusela maendlelo ya ndzavisiso lowu. Eka ndzimana leyi mulavisisi u hlamuserile tindlela ta ku tshembeka leti a nga ti tirhisa eka ndzavisiso lowu, ku kuma mano ya ku hlula xirhalanganyi xa ndzavisiso lowu. Maendlelo ya “nxopanxopo wa vundzeni bya matsalwa” kumbe “*Textual analysis*” ya ta pfuna mulavisisi ku paluxa ntiyiso wa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka matsalwa ya *Mangava ya Joni* hi *Maluleke D.R na Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M.* Mtombeni eka tindzimana leti landzelaka.

NDZIMA YA VUNHARHU

NXOPANXOPO WA MATIKHOMELO YA VAVASATI VA TINGHAMULA EKA

MANGAVA YA JONI HI D.R. MALULEKE

3.1 MANGHENELO

Eka ndzimana leyi ya vunharhu ku endliwa nxopanxopo wa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka matsalwa ya *Mangava ya Joni*, hi D.R. Maluleke. Mutsari DR. Maluleke i mutsari na mudyondzisi wa ndhuma swinene; loyi a tshamaka eSaulsville ePitori. U tsarile tibuku to fana na *Mangava ya Joni* (1987), *Mahlori* (1997), *Xona hi xihl: (1993)*, *Xivoni* (1997) na *A hi peleni nambu* (2006).

Eka matsalwa lawa ya tirhisiweke eka ndzavisiso lowu, ku hlamuseriwile leswaku vasati va tinghamula va na mahanyelo yo hambanahambana. Matsalwa ya hlamusela leswaku van'wana vasati va tinghamula va na mahanyelo yo biha, van'wana a va rhandzi vanhu van'wana, loko van'wana va ri vanhu lavanene, lava rhandzaka vanhu van'wana nakona va rhandza ku pfuna vanhu van'wana. Nakambe, matsalwa ya kombisa leswaku, ku na vavasati van'wana va tinghamula lavo tlhariha swinene, lavo dyondzeka swinene na kona ku nga vona va nga khoma mabindzu ya vavanuna va vona. Eka ndzima leyi ya 3, ku ta xopaxopiwa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka tsalwa ya *Mangava ya Joni*, hi D.R. Maluleke. Eka tsalwa ra mangava ya Joni ku ta xopaxopiwa switori swimbirhi ntsena, ku nga, 'Xiwelano" na "Xi hahisile".

3.2 NXOPAXOPO WA MATIKHOMELE YA VASATI VA TINGHAMULA EKA

XITORI XA XIWELANO

Xitori xa "Xiwelano" xi bula hi n'wamabindzu Jabulani Dominican Ncindhaniwa le Tembisa". Jabulani Nchindhani u velekiwile eElim, eLimpopo, laha a nga kulela kona, a nghena xikolo kona ku kondza a pasa matiriki ya yena exikolweni xa le henhla xa Lemana. U yile Joni, eTembisa, laha a nga dyondza tidyondzo ta mabindzu. Endzaku ka swona u kumile ntirho eka supamakete leyikulu swinene eJoni. Hikwalaho ka tidyondzo ta yena, u tlakusiwile ku va xandla Xa mininjhere ya supamakete. U tirhile kona malembe

ya khumembirhi, kutani a tshika a ya ti sungulela bindzu ra yena eTembisa. Vhengele ra Jabulani ri kule hi ku hatlisa swinene hikuva a ri xaveriwa swinene. Vanhu van'wana a va ehleketa leswaku u tirhisa mirhi, kasi a nga tirhisi mirhi. Jabulani a a ri munhu wa tintswalo swinene. Bindzu a ri dyondzerile ku ringana a tlhela a twisisa leswaku mulungu wa yena i mani? A vona leswaku evhengeleni ra yena u tshama a ri na xitoko xo ringana na cinci yo ringana. Matirhelo lawa, ma tisele Jabulani minkateko ku fika laha vhengele ra yena ri nga hluka ku tlula mavhengele man'wana.

Marhanele (1978) u ri "*Rifumu i tihany*", na kona vanhu hinkwavo lava nga na rifumo va na tihanyi swinene. Lutz na Zeveloff (2011) va kaneta mhaka leyi vuriweke hi Marhanele. Valavisisi va paluxa leswaku vavasati va tinghamula va na mahanyelo yo hambana-hambana. Lutz na Zeveloff (2011) va hlamusela leswaku a hi hinkwavo vavasati va tinghamula va nga na mahanyelo yo biha. Lutz na Zeveloff (2011) va hlamusela leswaku ku na vavasati vo tala lava nga tekiwa hi tinghamula, lava nga na mahanyelo lamanene. Hi marito man'wana, ku na vasati va tinghamula lava rhandzaka vanhu van'wana, va tikarhata swinene, va rhandza miti ya vona na vanhu va miganga ya vona, na ku pfuna vanhu van'wana. Hala tlhelo hi kuma vasati va tinghamula lava nga na mahanyelo yo biha, lava vengaka vanhu van'wana, va tinyungubuyisaka hi rifuwo, va ku loloha na ku ka va nga pfuni vanhu van'wana. Sweswi ku ta xopaxopiwa mahanyelo ya nsati wa Jabulani.

3.2.1 Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa xiswona

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu paluxa leswaku Manana Nobuhle Ncindhani a a ri na mahanyelo lamanene. Mhaka leyi yi seketela hi mutsari wa xitori lexi, Nkulukumba D.R. Maluleke, loko a hlamusela leswi landzelaka: "*Nkateko wukulu lowu Jabulani a a ri na wona hi leswi a a tekile wansati wo hola, wa nkhinkhi, wo tlhela a va ni rirhandzu eka nuna wa yena*". Hakunene hi vona leswaku Manana Nobuhle Ncindhani a a ri wansati loyi a rhandza nuna wa yena, a rhandza na vanhu va muganga wa vona, a famba na nuna wa yena va pfluxela vanhu, a pfumela na leswaku maxaka ya nuna wa yena va ta tshama emutini wa yena. Leswi a swi kombisa vunene bya wansati wa ninghamula. Nobuhle, a huma eNatala naswona a nga ri na xaka ra le kusuhi eTembisa kumbe

exilungwini. Hambi leswiku fikela ka nkarhi wolowo, wansati loyi a nga si va na nkateko wo kuma xihlangi, a nga ri na mona eka vanhu vanwana.

Maluleke (1991..101) u ri: “*Van’wana loko vo ka va nonela hi mpfundla rifumo ra va dakwa va nga ha tsundzuki swa tolo kumbe swa mundzuku. Loko vo ka va khupuka nambu wa vusiwana, a va ha cingeli endzhaku....*” Marito lawa ya mutsari ya hi hlamusela leswi swi humeleshaka hi xitalo laha emisaveni; kambe a swi va nga tano eka Nobuhle. Matikhomelo ya Nobuhle a ya ri lamanene swinene. Swi tikombile na loko Nobuhle a amukela maxaka ya nuna wa yena ya xisati, Ntlhavanyisi na Swinayena, va ku huma eka Madonsi. Jabulani a a va komberile eka hahani wa yena leswaku va ta n’wi pfuna le vhengeleni na ku pfumbisa le kaya. Loko Nobuhle a ri munhu wa mona i ngi a nga pfumelanga leswaku maxaka ya nuna wa yena ya xisati va ta tshama na vona, hikuva a ta chava leswaku va tile ku ta n’wi tekela nuna. Nobuhle u amukerile maxaka ya nuna wa yena hi mandla mambirhi. Mutsari u kombisa leswaku mhaka yo landza vana va yena a yi ri mhaka leyi Jabulani a nga rhangana a yi kanela na nsati wa yena va twanana.

Nobuhle, nsati wa n’wamabindzu Jabulani, u pfumerile na leswaku nuna wa yena a tsarisa vanhwanyana lava mbirhi eka fayili ya yindlu ya yena le ka Masipala wa Thembisa; a tlhela a va tsarisa ni le xikolweni xa Tshepiso. Jabulani a landze vana lava ku ta va wundla tanihi vana va yena na ku va nyika vumundzuku lebyinene. Nsati wa yena, Nobuhle, tanihi nuna wa yena, u khomile vana lava hi malwandla swinene, a va hlayisa na ku va rhandza ku fana na vana va yena. Nobuhle na nuna wa yena Jabulani, va hlayisile vana lava, ku kondza va heta tindyondzo ta vona ta phurayimari, xikolo xa le henhla na le Yunivesithi ya Witwatersrand, laha va nga heta tindyondzo ta BCom na BA (SW). Leswi swi komba rirhandzu leri Nobuhle, nsati wa n’wamabindzu Jabulani a ri na rona eka vanhu van’wana. Mahanyelo lamanene ya Nobuhle ya tikombile na loko a pfumelela nuna wa yena ku endzela emakaya ya vaxavi va vhengele ra yena. Mahanyelo ya Nobuhle ya tsakisile nuna wa yena swinene.

Loko Ntlhavanyisi na Swinayena va hetile tidyondzo ta vona ta BCom na BA (SW), Nobuhle na Jabulani va endlile nkhuvu lowukulu swinene eholweni ya Rabasotho

eTembisa. Marito ya Jabulani, lawa a nga vulavula le nkhubyeni, a ya kombisa leswaku Jabulani a tsakisiwa swinene hi matikhomelo ya nsati wa yena. Swin'wana leswi a nga swi vula u te:

....Loyi a nga va kurisa, loyi hi ku vona ka mina a nga saseka ku tlula na 'Lady Diana', xiluva xa mina, hi loyi (a vula hi ku n'wi khoma-khoma xikandzawonge u n' wi lunghisa tinxiyi na tinkohe.....(Mangava ya Joni, 1991).

Holo yi te hiyaaaa, hi ku hleka no phokotela mavoko. Ntlangu lowu wu tsakisile vanhu va Tembisa swinene. Loko a ri Nobuhle yena u seketerile nuna wa yena swinene, laha a nga kota na ku sungula ku aka na 'supamakete' leyilulu swinene eTembisa leyi a yi ri na xitolo xa ku xavisa byalwa, khemisi, bangi, tisejari na mavhengele yo xavisa mpahla. Loko supamakethe leyi yi herile, Nobuhle u pfumelele nuna wa yena leswaku a tirha na tintombhi letiya timbirhi. Tintombhi letiya ti nyikiwile ntirho wa ku fambisa supamakete ya "Nobuhle Hyperama". Laha hi vona nakambe wansati lonene loyi nga ri na makwanga kumbe mona. Loko a a ri na mona, ingi a nga pfumelanga leswaku tintombhi letiya tifambisa supamakete ya vona. Nxopaxopo wa xitori lexi xa "Xiwelano" wu kombisa leswaku vasati van'wana va tinghamula leto fuma swinene i vanhu va mahanyelo lamanene swinene, lava seketelaka vanuna va vona, va ku pfumala vukwele, lava rhandzaka vanhu van'wana na maxaka ya vanuna va vona.

3.2.2 Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa swivangelo kumbe minkucetelo leyi nga endla leswaku Manana Nobuhle Ncindhani a va na mahanyelo lawa a a ri na wona. Nobuhle a a ri na mahanyelo lamanene. Ku hlamuseriwile laha henhla leswaku Manana Nobuhle Ncindhani a a ri manana wa mafundza swinene. A a rhandza nuna wa yena swinene. Hambi loko nuna wa yena a a ri ninghamula leyi a yi ri na mabindzu lamakulu eTembisa, Manana Nobuhle Ncindhani a nga va nga na mahanyelo yo biha. Mhaka yo sungula leyi nga endla leswaku Nobuhle Ncindhani a va na mahanyelo lamanene i ku kuceteriwa hi mahanyelo lamanene ya nuna wa yena. Jabulani a rhandza nsati wa yena swinene.

Hambi leswi nsati wa yena a nga kumi swihlangi, Jabulani a swi nga n'wi vilerisi; rirhandzu ra yena eka nsati wa yena a ri ka nga ri nga dzinginika. Mutsari u hlamusela leswaku Jabulani a a ri ni xichavo a tlhela a va ni ntwelovusiwana ngopfungopfu eka swisiwana. A a nga swi rivali leswaku na yena a a ri xisiwana lexi a xi ti pfuna hi ku famba xi tirha no tshama emitini xi ka xi pasa ntangha khume. Lexi a xi koka vanhu ku ta evhengeleni ra yena hi leswi hi leswi Jabulani a va khomisa xiswona loko va ta ku xaveni. A pfluxela vaxavi, a n'wayitela, a va vutisa loko va nga rivalanga ku xava swin'wana. Vaxavi a va hundzukile vanghana va yena. Ku seketela mhaka leyi, mutsari u vurile leswi landzelaka:

Hinkwavo vaxavi va ka Hluvukani a va tiviwa hi swivongo va tlhela va tiviwa ni mindyangu ya vona hi Jabulani. Loko nkarhi wu nwi pfumelela, a a va vhakela na le makaya ya vona. Vaxavi va yena a va hundzuke vanghana va yena.

Jabulani a a rhandza vanhu van'wana a tlhela a handza na ku tirha na kona a ri na migingiriko. Hambileswi Jabulani a a ri na vatirhi vo tala evhengeleni, a ku ri hava ntirho lowu atsandzeka ku wu tirha; hambu ku ri ku tota pholichi ehansi a tlhela a fireyifa a swi endla. A swi nga ti kombi na leswaku Jabulani a pasile tidyondzo ta B.Com.Leswi swi kombisa leswaku Jabulani a a ri na mahanyelo lamanene swinene, hambileswi a a ri nwankumi. Jabulani a nga ri na manyunyu na kona a nga voneli vanhu ehansi. A hlonipha munhu wunwana na wunwana. Mahanyelo lawa hinkwawo ya Jabulani ya vile nkucetelo kumbe nsusumeto eka nsati wa yena ku va na matikhomelo lamanene. Loko Nobuhle a lo kokela etlhelo, a vana matikhomelo yo biha, vanhu a va ta n'wi hlamala swinene, na yena a swi ta nwi khomisa tingana. Mahanyelo ya Jabulani, ya kuceterile Nobuhle ku vana mahanyelo lamanene. U landzelele hinkwaswo leswi nuna wa yena a hanyisa swona.

Mhaka ya vumbirhi leyi nga kucetela Nobuhle ku va nsati wa nghamula wa matikhomelo lamanene i ku va a nga kulelanga emadorobeni, kambe ematiko-xikaya, eNatala. U tile emadorobeni se a kurile.Nobuhle a nga ri na xaka exilungwini kumbe eTembisa. Ku va a velekiwile emakaya, ku nga ri emadorobeni i mhaka ya nkoka leyi nga kucetela leswaku

Nobuhle a va na mahanyelo lamanene. A hi xihundla leswaku vanhu vo tala va le madorobeni a va na mahanyelo lamanene na kona ku thalana ka nuna na nsati ku tele ngopfu emadorobeni. Vanhu va le makaya va ha hanya hi ku landza ndhavuko wa ka vona. Loko a a ri Nobuhle a hanya hi ku landza ndhavuko wa Xizulu, wa ku hlonipha vanhu van'wana, wa ku rhandzana na ku ka va nga tikukumuxi. Hambi loko nuna wa Nobuhle a a ri nghamula ya mabindzu, loyi a fumile swinene, a a ri na yindlu leyikulu na timovha ta manyunyu, Nobuhle a nga kucetelelanga ku hanya vutomi byo biha. Ku va a velekiwile na ku kula emakaya eNatala, laha va rhandzaka ndhavuko, swi kucetele Nobuhle, leswaku rifuwo ra nuna wa yena ri nga n'wi onhi matikhomelo ya yena.

3.2.3 Leswi mahanyelo ya vavasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona

Matikhomele ya Nobuhle lamanene ya nwi vuyerise swilo swo tala swinene. Xo sungula, matikhomelo ya Nobuhle, ya endle leswaku Nobuhle a rhandziwa hi nuna wa yena swinene. Mutsari u hlamusela leswaku “ku fikela na sweswi, wansati loyi a a nga si va na nkateko: a a nga ri na vana; kambe Jabulani a swi nga n'wi vilerisi, rirhandzu ra yena eka nsati wa yena a ri kalanga ri nga dzinginika”. Leswi swi kombisa ku kula ka rirhandzu leri Jabulani a a ri na rona eka nsati wa yena. Hakanyingi, vavanuna va tala ku tshika vasati va vona loko va nga kumi swihlangi. Vavanuna vo tala a va swi koti ku tiyisela loko vasati va vona va nga kumi swihlangi. Hambi maxaka ya vavanuna lava a va swi koti ku tiyisela loko n'wingi wa vona a nga kumi swihlangi. Hakanyingi, loko wansati a nga kumi swihlangi, nuna wa yena wa vilela swinene; a veka nsati wa yena nandzu. Rirhandzu ri sungula ku dzudzeka ku fika laha va hambanaka endzhaku ka lembe rin'we kumbe mambirhi. A swi va ngi tano emutini wa ka Jabulani.

Swi le rivaleni leswaku leswi a swi hlohletela Jabulani ku rhandza nsati wa yena, hambu loko a nga kumi swihlangi a ku ri matikhomele kumbe mahanyelo ya nsati wa yena. Leswi Jabulani a a ri na timali ta yena, ingi a hatlisile a byela nsati wa yena leswaku u lava ku teka nsati wa vumbirhi, kumbe a sungule ku komba leswaku a nga ha n'wi rhandzi hikuva a nga kumi swihlangi, kambe a nga endlangi tano. Matikhomelo lamanene ya Nobuhle ya

n'wi vuyelisile swinene eka nuna wa yena hikuva nuna wa yena a nga kalanga a vona ku ri nandzu wa nsati wa yena loko va nga ri na vana. Mutsari u hlamusela leswaku:

Jabulani a a yimile eka swilo swa vutomi; hikuva a a ri na dyiyindlo dya makamara yo bebulana ya khume-ntsevu, rivala ra thenisi na xidan'wana xo khidela, tigaraji tinharhu, mimovha minharhu; kambe eka Jabulani, hinkwaswo leswi a swi ri swo engetela ntsako na vutomi byo olova. Rimitsu ra ntsako wa yena a ri ri nsati wa yena. Hi yena ntsena loyi a nwi nyika ntsako lowu hetisekeke. Nkata Jabulani a a ri xidziva xa ntsako eka nuna wa yena. A a ri nsati, manana, na makwavo wa nuna wa yena.

Mahanyelo ya Nobuhle ya endle na leswaku a tshembiwa na ku rhandziwa hi vanhu va tiko. Vanhu vo tala a va ta ka yena ku ta kombela switsundzuxo. Ku va Nobuhle a a miyerile, ku va na matikhomelo lamanene na ku yingisela vanhu van'wana swi endlile leswaku Nobuhle a tlhariha swinene ku tlula vanhu vo tala.

Rirhandzu ra Jabulani eka nsati wa yena ri tikombile na loko nsati wa yena a vabya. U endlelerile nsati wa yena swo hlamarisa swinene. Jabulani loko a vona leswaku nsati wa yena wa karhateka, u thorile nese leyi a yi tirha kwala kaya ku hlayisa nsati wa yena. Leswi i nyiko yin'wana leyi Jabulani a hakela nsati wa yena hikwalaho ka mahanyelo kumbe matikhomelo ya yena lamanene. Nobuhle a hlayisiwa hi nese kwala kaya; leyi a yi n'wi languta vusiku na nhlikanhe. Hambi loko ku ri na nese leyi a yi tshama na nsati wa yena, Jabulani u swi vonile swi fanela ku va kusuhi na nsati wa yena leswaku a ta n'wi komba rirhandzu ro kufumela. Rihanyu lerinene ra Nobuhle ri n'wi vuyelisile na loko se a lovile. Rifu ra nsati wa Jabulani ri siyile xivati embilwini ya yena. Loko a lahliwile, Jabulani u thyle vhengele lerintshwa, vito ra Nobuhle Hyperama, ku hlonipha nsati wa yena.

Xitori xa Xiwelano xi kombisa leswaku nsati wa Jabulani, yena Nobuhle a a ri munhu wo hola swinene. Leswi swi seketela hi milavisiso yo tala. Valavisisi vo tala va kumile leswaku vavasati va tinghamula lava nga na mahanyelo lamanene, va vuyeriwa hi swilo leswo tala swinene. Milavisiso yo tala yi hlamusela leswaku vanhu vo hola vo fana na Nobuhle, va vuyeriwa hi swilo leswinene evuton'wini bya vona. Xikombiso, ndzavisiso lowu nga endla hi Page (2014), wu paluxa leswaku vavasati va ku hola kumbe ku miyela (ku fana na Nobuhle) va vuyeriwa hi leswi landzelaka:

- **Va kota ku yingisela vanhu van'wana:** Ku yingisela vanhu van'wana i mhaka ya nkoka swinene. Munhu loyi a yingiselaka van'wana u na vutivi byo tala ku tlula loyi a nga yingiseliki van'wana.
- **Vanhu va ku miyela va kota ku xiyaxiya swilo:** Vanhu va ku miyela i vanhu lava kotaka ku xiyaxiya swinene. Ku xiyaxiya ka vona swi endla leswaku va nge chupukeriwi hi swilo swin'wana. Page (2014) hi marito ya yena u ri:

“Quiet people, with less time spent chatting, have more energy to invest towards observing situations and people. Ask a quiet person through thoughts on a situation and you may be surprised to receive an extremely reflective and thorough answer.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku munhu wo miyela u na matimba yo tala ya ku xiyaxiya swilo na kona u na miehleketo yo tlhariha swinene.

- **Vanhu va ku miyela va ehleketa va nga si vulavula:** Page (2014) u hlamusela leswaku hakanyingi vanhu va ku miyela a va rhandzi ku hlamula swivutiso kumbe ku angula, kambe siku leri a yimaka a vulavula misava hinkwayo yi yima yi yingisela leswi a vulaka swona.
- **Ku miyela ka vona ku endla leswaku vanhu va nga chavi ku vulavula na vona:** Page (2014) u hlamusela leswaku vanhu vo tala va tsutsumela ka vanhu vo miyela ku

ya kombela switsundzuxo. Leswi swi kombisa leswaku vanhu va ku miyela va rhandziwa na ku tshembiwa hi vanhu va tiko.

- **Vanhu vo miyela va kota ku tirha ntirho wo tala swinene ku tlula vanhu lava va vulavulaka ngopfu:** Page (2014) u ri vanhu va ku miyela a va na vanhu lava rivataka ku tirha ntirho wa vona. Va kota ku tirha ntirho wo tala hi nkarhi wutsongo swinene.
- **Vanhu vo miyela a va chavisi vanhu van'wana:** U ri tano Page (2014),u ri mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku vanhu va ku miyela, a va chavi hi vanhu; va rhandziwa hi vanhu swinene hikuva a va rhandzi ku pitsula vanhu van'wana.

Miehleketo ya Page (2014) yi seketeriwa hi Houston (2015) loyi a hlamuselaka leswaku ku na swilo leswo tala leswi endlaka wansati wo miyela a ri ntlhari. Hi marito ya yena u ri:

These women think more than they talk and when others talk for the sake of speaking, they educate themselves by reading and analysing. They give the brain more time to relax, they are not shy, they are introverted, they they don't speak, they think instead, they read and write more than they speak.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vavasati va ku miyela i tintlharhi hikuva va nyika byongo bya vona nkarhi wa ku ehleketa, loko van'wana va ri eku vulavuleni vona va le ku hlayeni ka tibuku; a va na tingana, kambe a va rhandzi ku voniwa, a va vulavuli ngopfu, kambe va ehleketa ngopfu. Hinkwaswo swihlawulekisi leswi, hi leswi Nobuhle, a hanyisa swona.

3.3 NXOPANXOPO WA MATIKHOMELE YA VAVASATI VA TINGHAMULA EKA XITORI XA XIHAHISILE

Lexi i xitori xa vutomi bya Joe na nsati wa yena, Dlayani. Joe a a tshama eMamelodi, a tirha e South African Breweries elsando, tani hi muxavisi wa byalwa bya xilungu (Sales

Representative). Joe a holeriswa mali yo hlaya swinene na kona a a ri nghanamula loyi a ri na swa le mandleni na swilo swa yena. Joe a a ri na yindlu leyikulu swinene na movha wo saseka. Joe a a tshama kahle na nsati wa yena ku fikela loko a rhandzana na nsati wa munghana wa yena. Munghana wa yena a a ri Mack Makwedina. Nsati wa yena a a ri Dudu Makwedina. Mack Makwedina u khomiwile hi vuvabyi bya rifuwa; kutani a yile a ya amukeriwa exibedhlele xa Knights eSonderwater. Ku ya hi mutsari “*vutomi bya Mack Makwedina a byi sungula ku gonya ntshava; vuvabyi a byi n’wi kamelete ehansi wu ri mpfinyano wa vutomi ni rifu.*” Mack Makwedina u komberile munghana wa yena Joe ku n’wi hlayisela muti wa yena loko a a ri exibedhlele. Laha, hilaha timhaka ti nga sungula kona. Eka xiyenge lexi, hi lava ku xopaxopa matikhomelo ya Dlayani, nsati wa Joe.

3.3.1 Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa xiswona

Dlayani, nsati wa Joe a a rhandza nuna wa yena swinene na kona a a ri na matikhomelo ya kahle swinene. A a twanana na vaakelani nakona a va hanyisana kahle na yena. Dlayani, nsati wa Joe a a ri nsati wa nghanamula; a a hanya kahle swinene hikuva a va nga pfumali nchumu. Ntirho lowu a wu tirha hi Joe eSouth Africa Breweries a wu ri wa xiyimo xa le henhla swinene na kona a hola mali yo nyawula swinene. Leswi swi endlile leswaku Joe a va nghanamula ya matimba. Joe a a ri na yindlu leyikulu swinene, timovha timbirhi nakona a a pfumeleriwa ku famba na timovha ta South African Breweries ekaya ka yena.

Joe u pfumerile xikombelo xa Makwedina xa ku hlayisa muti wa yena; kambe yena u swi hundzeletile. Joe a hamba a heleketa Dudu ku ya vona nuna wa yena exibedhlele, kambe a nga swi kotanga ku kondzelela vumbhurhi bya Dudu. Mutsari u hlamusela vumbhurhi bya Dudu hi ndlela leyi: “*Xikandza xa yena, xifuva xa yena, xisuti xa yena, milenge ya yena, a ro va bodlhela le ra xikhale ra Coke*”. Joe u gangisile Dudu, kutani Dudu a pfumela. Kusukela siku rolero a va ha yangi ku ya pfuxela Mack exibedhlele. Matikhomelo ya Dlayani lamanene ya fikile ya pfilunganyisiwa hi matikhomele ya nuna wa yena loko a kumile xigangu, yena Dudu.

Rirhandzu ra Joe na Dudu ri yile eka xiyimo xa le henhla swinene. Dudu a nga ha rili hi mali, hikuva Joe a n'wi hakelela rhente ya yindlu na ku n'wi xavela swakudya na mpahla. Endzhaku ka nkarhi Joe a nga ha vuyanga ekaya ka yena. Joe na Dudu a va etlela na le tihodela. Ehodeleni Joe a rhandza ku dya nyama ya ncila loko ekaya se va sungula ku dya tincondzo. Laha hi sungula ku vona mahanyelo ya nkata Joe ya humela erivaleni. Nkata Joe, tani hi vavasati van'wana, a swi n'wi tsakisanga leswi a swi humelela emutini wa yena. Mutsari wa xitori lexi, yena nkulukumba Maluleke, u hlamusela leswaku, Dlayani nkata Joe, a a ri na mahanyelo lamanene swinene nakona a nga ri munhu wo rhandza ku landzelela nuna wa yena lomu a famba a ganga kona. Vanghana na vaakelani va Dlayani nkata Joe, va swi twile leswaku Joe se u na vavasati vambirhi. Vavasati lava a va swi lava leswaku Joe a gangisa vona, a va hamba va ya kucetela Dlayani ku ya lwa na Dudu. Vanwana a va nwi byela leswaku a rhamba vamakwavo va yena va ya hlengela Dudu. Van'wana va n'wi byela leswaku a ya pota Joe entirhweni laha a tirha kona; van'wana va n'wi byela leswaku a ya pota Joe eka majistarata leswaku a nga nwi sapoti. Switsundzuxo leswi hinkwaswo swi n'wi vavile mbilu swinene; kambe a nga landzelelangi na xin'we. Nkarhi wun'wana a bebula n'wana wa yena a kongoma emutini wa Dudu, kambe a nga ngheni le mutini, o hundza kunene hi ndlela, a nga ngheni.

Masiku man'wana Dlayani nkata Joe a vona movha wa Joe wu ri eka Dudu, kambe a nga ngheni hikuva a a ri munhu loyi a humaka emutini wa vanhu, loyi a nga tshameriwa ehansi a layiwa hi vakhegula. Ku tikhoma loku ka Dlayani nkata Joe, hambu a tekeriwa nuna, a swi hlamarisa swinene. Hakanyingi vavasati va nge chavi ku nghena emutini loko va vona movha wa vanuna va vona; ngopfungopfu, hikuva a swi tive leswaku Dudu u rhandzana na Joe. Dlayani nkata Joe a a ri munhu wo ehleketa swinene, nakona a ehleketelela emahlweni swinene. Mutsari u tsarile leswaku nkata Joe u tsundzuxiwile leswi landzelaka hi mbilu ya yena:

- *Loko Dudu a tshuka a ku chele hi mati yo hisa emutini wa yena, nandzu wu ta tlimba wena minkolo;*

- *Loko u hete ku pfindlusa timhaka ta Joe na Dudu, leti se tinyakapfaleke, hi wena u nga ta sala u ri wexe exitikweni xa mpfilumpfilu wo thalana na Joe, lavan'wana lava ku kucetelaka, va ta va va hlalele mphensamphensa wa wena na Joe na wena na Dudu va ri karhi va hleka na vavanuna va vona;*
- *Xana u ta endla yini loko Joe a tshika Dudu ivi a ya rhandzana na valava va nge va ta ku pfuna ku hlengela Dudu.*

Leswi a swi komba leswaku Dlayani nkata Joe a a ri munhu wa vukheta, wa rirhandzu, wa ku rhandza nuna wa yena wa nghamula nakona wa ku ka a nga kuceteriwile hi ku olova. Vavasati van'wana va tinghamula a va nga ta swi kota ku tiyisela swiphiqo leswi Dlayani nkata Joe a hlangua na swona. Nuna wa yena a nga ha vuyi ekaya nakona a nga ha va hlayisi hambu loko a a ri nghamula leyi a yi ri na timali to tala na timovha. Hambu swi ri tano a nga rhandzi ku tengisa nuna wa yena kumbe ku n'wi vutisa hi mhaka leyi—leswi swa hlamarisa swinene. Swi teke nkarhi wo leha a tiyisela swinene; kambe ku fikile laha a nga karhala. Siku rin'wana Dlayani nkata Joe u tinyike nkarhi na matimba ya ku vulavula na Joe hi mhaka leyi. Mbulavulo wa vona a wu ri hi ndlela ley landzelaka:

Dlayani: *Xana le ka Makwedina mi lava yini kona?*

Joe: *Ndzo ya pfluxela.*

Dlayani: *Kasi ku pfluxela ka kona swo boha leswaku mi etlela kona?*

Joe: *Ndzi tshama ndzi pfuka rini na wena kwale xana?*

Dlayani: *Mi ri kasi vanhu a va mi voni?*

Joe: *Loko ndzi endla yini? Xana vona va va va lava yini ku ka swi va vava?*

Dlayani: *Swi pfuna yini ku phika? kasi “ti-country” ta kona hi loko mi ya ka Makwedina?*

Joe: *U vula leswaku ndzi tshika ntirho wa mina hikwalaho ka vanhu?*

Dlayani: *Mi nga tshiki ntirho, mo tshika Dudu.*

Joe: *Xana u lo ndzi vona ndzi n'wi pfuna yini leswi mina ndzi ngo pfuna munghana wa mina xana?*

Dlayani: *Kasi Mack u te ti sala ti dya muhwani leswi a nga ya eKnights?*

Joe: *A ti dyi muhwani.*

Dlayani: *Kasi mi kaneta mi ri karhi mi ti bombisa hi swona?*

Joe: *Se ndzi fanele ndzi ku yini mina hikuva u ndzi sindzisa thyaka ro ka ndzi nga ri tivi.*

Dlayani: *Hi swo swi mi endlaka, no tindzava a ma ha tindzavi laha kaya.*

Joe: *Ku tindzava u vula mani he?*

Enkarhini wolowo, Joe u pfukile a himetela nsati wa yena Dlayani swinene ku kondza a titivala. Loko a pfuka, u tsutsumile a huma endlwini a ya tshama egedeni a ba mukhosi wo tsuvula na misisi. A cema tani hi nguluve loko va lava ku yi komba dyambu. Mutsari u ri “*leswi Dlayani a rilisa xiswona, vanhu a vo ehleketa leswaku Joe a lo baleseriwa endlwini*”. Vaakelani va twile mukhosi wa Dlayani, kutani va tsutsuma ku ya pfuna. Vavanuna va tsutsumele endlwini ku ya vona Joe; loko vavasati va yimile ehandle laha a ku ri na Dlayani va ringeta ku n’wi khongotela. Joe u hlamuserile vavanuna leswi nga humelela, kutani va huma va famba. Vavasati vona va sarile na Dlayani va tiendla wonge va n’wi twela vusiwana kasi a va lava ta le non’wini. Dlayani u sungurile ku hlamusela vavasati hinkwaswo. Mutsari u ri “*A nga tshikanga ku hlaya wansati! Ri nga huma hi le vupeladyambu. U hlaye hinkwaswo swa vugangu bya Joe na Dudu, a ri karhi a mpfikula wonge u na ntsikwani*”. Endzhaku va fambile kutani va sala va ri voxe. Hi siku leri landzelaka, Joe u pfuke a ya entirhweni hi movha wa yena. Siku rero u fambile na Dudu ehodela ya Sun City laha feme a yi lulamisile ku endlela vaxavisi va yona khisimusi. Dudu na Joe va tiphinile swinene le hodela ku kondza va vuya hi sonto hi ndzhenga. Joe a nga yanga ekaya, u etlerile eka Dudu. U pfuke hi Musumbhuluko nampundzu a ya entirhweni.

Joe, loyi a a ri wanuna wa nghamula, wa timali, a nga ha hlayisi muti wa yena. A nga ha xavi swakudya na vana lava nga ha va xaveli swakudya. Dlayani, nsati wa nghamula Joe, na vana va yena va sungula ku hlupheka swinene. Hambisi swi ri tano, Dlayani, a nga cincanga matikhomele ya yena, kambe o vilela, hikuva a tekeriwile nuna. Dlayani a rhandza nuna wa yena, a nga fambi a nwi landzelela la a etlela kona. Eku heteleleni Joe u xavile yindlu e Diepkloof, Soweto, laha a nga ya tshama kona na Dudu. Yindlu ya Joe na Dlayani yi ve yi pfariwa hikuva Joe a nga ha hakeli. Dlayani u sukile na vana va yena a ya tshama eka makwavo wa yena. Dlayani, nkata nghamula Joe, a a ri wansati wa

ndzhuti, wa ku tikhoma, wa ku hlonipha nuna na vanhu van'wana, kambe u xanisile hi nuna wa yena Joe loko a rhandzanile na Dudu. Nuna wa yena u xanisile nsati wa yena Dlayani na vana swinene, hikwalaho ka xigangu xa yena Dudu, loyi a a ri nsati wa munghana wa yena Mack Makwedina.

3.3.2 Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vavasati va tinghamula

Eka xiyenge lexi, ku xopaxopiwa swilo leswi nga kucetela Dlayani nsati wa nghanamula Joe, ku hanyisa leswi a hanyisa swona. Dlayani nkata Joe a nga ri munhu wo landzelela nuna wa yena lomu a famba kona. Nxopaxopo wa xitori lexi, wu kombisa leswaku Dlayani a huma emutini wo rhula swinene. Loko Dlayani a nga si tekiwa, a a hamba a dyondzisiwa hi vakhegula mahanyelo ya kahle ya le vukatini. U yile evukatini a a ri na vutivi bya nkoka lebyi a byi nyikiwile hi vakhegula. Dyondzo kumbe vutivi lebyi hi byona byi nga endla leswaku Dlayani a va na mahanyelo lamanene evukatini.

Dlayani a a ri na vanghana na vaakelani lava a va n'wi nyika switsundzuxo. Vanghana va Dlayani a va n'wi nyika switsundzuxo swo hambanahambana swa ku n'wi hlohletela ku ya lwa na Dudu loyi a nwi tekela nuna. Van'wana a va n'wi byela leswaku a rhamba vamakwavo wa yena va ya hlengela Dudu. Vanwana a va n'wi kucetela ku ya pota Joe eka masipala na na ku ya n'wi khomisela sapoto ehofisini ya ka majistarata. Mhaka yo vavisa mbilu hi leswaku vavasati lava a va n'wi kucetela, a va nga endleli ku n'wi pfuna, xilo lexikulu lexi a va lava xona i mali a va yi vona leswaku a yi halaka eka Joe; na vona a va swi lava leswi a swi kuma hi Dudu. Futhi van'wana a va karhata hi timhaka ta Joe ku tlula na nkata Joe. Van'wana va kuceterile Dlayani ku ya pota Dudu entirhweni, loko van'wana va n'wi kuceterile ku xavela Dudu vatsotsi va ku n'wi dlaya, kambe a nga swi endlanga hinkwaswo leswo biha a va n'wi kucetela swona hikuva a a tlharihile swinene. Van'wana lava a va kucetela Dlayani ku ya lwa na Dudu i vanghana va Dudu, hikuva vukwele na makwanga a swi va talerile. Dlayani a a kota ku vona switandzhaku swo tika leswi nga ta va kona loko a nga ri na vukheta.

Mhaka yin'wana leyi nga kucetela Dlayani ku hanya leswi a hanyisa swona i rirhandzu lerikulu leri a a ri na rona eka nuna wa yena. Dudu a a rhandza nuna wa yena swinene na kona a nga lavi ku hambana na yena. Nuna wa yena a a tirha kahle, a a ri na mali na timovha. A hanya kahle na nuna wa yena hikuva a va nga kayiveli nchumu. A a hlonipha nuna wa yena, kambe loko Joe a rhandzile na Dudu, Dlayani u vilerile swinene. U ringetile ku vulavula na nuna wa yena kambe a swi pfunanga nchumu nakona u n'wi bile. Loko Joe a n'wi tshikile, a nga tshikanga ku vilela. U kumile ntirho eka Checkers eSiverton; se a dya a xurha a a hela a nga tivi lexi a xi n'wi dya. Siku rin'wana loko a a ri ntirhweni u wile a nga phijanga hi nchumu. Va n'wi rhwarile va n'wi yisa exibedlele a Kalafong laha a nga tshunguriwa kona. Mbilu ya Dlayani a yi vava swinene loko a tshikiwile hi nuna wa yena hikuva a n'wi rhandza swinene.

3.3.3 Leswi mahanyelo ya vavasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa leswi mahanyelo ya Dlayani, nkata Joe loyi a a ri nghamula, ya nga n'wi vuyerisa swona. Matikhomele lamanene ya Dlayani ya n'wi vuyerisile swilo swa kahle swinene. Xo sungula, Dlayani u seketeriwile swinene hi vanghana va yena na vaakelani. Loko a biwa hi nuna wa yena, va tsutsumile va ya n'wi seketela. Va n'wi tsundzuxile na swilo leswi a faneleke ku swi endla loko a hluphiwa hi nuna wa yena na Dudu.

Dlayani a a rhandza na ku hlonipha nuna wa yena swinene. Leswi swi n'wi susumetile leswaku a holovisana na nuna wa yena loko a twile leswaku u rhandzana na Dudu. Nuna wa yena u hlundzukile loko a tengisiwa hi nsati wa yena kutani a n'wi fumbutela. Rirhandzu ra yena na ku hlonipha ka yena ka nuna swi n'wi vuyiserile nhlomulo lowukulu swinene. Eku heteleleni Joe a nga ha vuyangi ekaya. U xavile yindlu eDiepkloof a ya tshama na Dudu. Dlayani u yile a ya kamba Joe laha a tirha kona, kutani u kumile leswaku a ha tirha kona kambe se a humile. Ku sukela nkarhi wolowo Dlayani a dzumbela ro rila hi mbitsi. A ondzile a nga ha nyawuli. U yile ka Muhle a ya pota timhaka ta yena, kambe va tekile nkarhi wo leha ku n'wi pfuna. Yindlu ya Joe ya le Mamelodi yi vuye yi pfariwa kutani Dlayani u yile a ya kombela vutshamo eka makwavo wa yena. Leswi hi swona leswi matikhomelo ya yena na rirhandzu ra yena ra nuna wa yena, swi

nga n'wi vuyisela swona. Eku heteleleni Dlayani u hundzile emisaveni hikwalaho ka ku vilela ka yena.

3.4 NKATSAKANYO

Ndzimana ya vunharhu i nxopanxopo wa switori swimbirhi leswi nga eka tsalwa ra *Mangava ya Joni*, leri tsariweke hi nkulukumba D. R. Maluleke. Switori swa kona i *Xiwelano* na *Xi hahisile*. Switori leswimbirhi swi hi dyondzisa mahanyelo ya vasati va tinghamula na leswi a swi va kucetela ku va na mahanyelo yo tano. Milavisiso yo tala yi hlamusela leswaku vasati vo tala va tinghamula va na mahanyelo yo biha. Mbuyelo wa nxopanxopo wa switori leswi mbirhi wu hi kombisa vavasati vambirhi va matikhomelo lamanene lava a va tekiwile hi tinghamula. Vavasati la vambirhi a va tekiwile hi tinghamula ta mahanyelo yo hambana swinene. Ndzimana leyi landzelaka ya vumune yi ta xopaxopa mahanyelo ya vasati va tinghamula eka tsalwa ra *Ndzhaka ya vusiwana*.

NDZIMANA YA VUMUNE

NXOPAXOPO WA MATIKHOMELO YA VASATI VA TINGHAMULA EKA NDZHAKA YA VUSIWANA HI B.K.M. MTOMBENI

4.1 MANGHENELO

Eka ndzimana ya vunharhuku endliwile nxopanxopo wa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka tsalwa ra “Mangava ya Joni”, leri nga tsariwa hi D.R. Maluleke. Eka ndzimana leyi ya vumune ku xopaxopiwa mahanyelo ya vasati va tinghamula eka tsalwa ra *Ndzhaka ya vusiwana hi B.K.M. Mtombeni*. Mutsari Benneth Keath Mpilele Mtombeni u velekiwile eBurgersdorp eka Mhlava hi 1926. U sungurile xikolo eka Shiluvana laha anga pasa kona ntangha ntsevu kutani a ya eJoni eku tirheni. U pase tidyondzo ta “Junior Certificate” na Matiriki kwale Joni hi ku tidyondzisa. Hi lembe ra 1950 loko a a ri na malembe ya makume-mbirhi na mune Mpilele u thoriwile e University of South Africa, laha a tirheke kona malembe mambirhi tani hi murhumiwa. Kusukela hi 1963 kufikela ku ya eka 1971, uthoriwile eka South African Milk Board. Hikwalaho ka mgingiriko ya yena eka rixaka ra Vatsonga, na ku chivirikela ku antswisa vutomi, na mayimelo ya Vatsonga emadorobeni, uthoriwile hi mfumo wa Gazankulu tani hi muyimeri wo sungula wa Vatsonga va le madorobeni.

Leswi ekusunguleni mfumo wa Gazankulu a wuri hava hofisi, Mpilele u tirhele ekaya ka yena e Atterdgeville. Endzhaku u rhurheriwe eSaulsville kusuhi na masirha laha mfumo wa Gazankulu wu simekeke ofisi kona. Hi lembe ra 1972 usungurile ku tsala eka phephahungu ra Vatsonga leri a ri tiviwa tani hi “Nhluvuko”. Utsarile eka phephe-hungu leri ku kondza loko a lova hi lembe ra 1976. Mtombeni a a ri xirho xo xiximeka xa Ndzawulo ya swa Ndzhavuko na ririmi ra Xitsonga. U vile mutshamaxitulu wa komiti ya tibuku. U tsarile matsalwa lama landzelaka:

- Malangavi ya mbilu;
- Mibya ya nyekanyeka;
- Mihizo ya kayivela;
- Vuhlangi bya vuhlangi;

- Matshopetana ya tindzumulo;
- Ndzhaka ya vusiwana;
- Mavala ya yingwe; na
- Ndzi tshikeni.

Eka tsalwa ra *Ndzaka ya vusiwana* ku ta xopaxopiwa switori swimbirhi ntsena, ku nga, *Mudlayi wo tidlaya na Vubombi byo lomb*a. Eka xitori xin'wana na xin'wana ku ta xopaxopiwa matikhomele ya vavasati va tinghamula.

Mtombeni u hundzile emisaveni exibedlele xa Tembisa hi siku ra vunhanrhu ra Mudyaxihi hi lembe ra 1976, endzhaku ka vuvabyi byo koma, a a ri na malembe ya 50 hi vukhale.

4.2 NXOPANXOPO WA MATIKHOMELO YA VASATI VA TINGHAMULA EKA XITORI RA MUDLAYI WO TIDLAYA

Xitori xa "*Mudlayi wo tidlaya*" xi hlamusela vutomi bya Somisa na Bobo Chauke, lava a va tshama eAlexandra ni n'wana wa vona wa mufana loyi va nga n'wi kuma endzhaku ka malembe ya makume-nharhu va nga ri na n'wana. Nkulukumba Bobo Chauke a a ri n'wamabindzu wa ndhuma swinene. Loko Bobo a tekana na Somisa, nkhuvu wa vona wu hetile malembenyana vanhu va ha vulavula hi wona, va hlambanya, va kanakana leswaku wun'wana wo fana na wona wu ta pfuka wu ve kona. Hakunene Bobo Chauke a ri nghanamula ya mabindzu edorobeni ra Alexandria.

Xiphiso lexi a va ri na xona hileswaku va hetile malembe ya makume-nharhu va nga kumi xihlangi. Loko va hela va kuma xihlangi a ku ri ntsako lowukulu emutini wa ka Chauke. Ku velekiwa ka n'wana wa mufana ku tlhontlhile mihloti ya ntsako eka Somisa na Bobo Chauke. Va tlhavile homu, va rhamba vanhu entlangweni wa ku tlangela ku velekiwa ka n'wana wa vona, loyi va nga n'wi thya vito ra Nxwelo. Endzhaku ka malembenyana, Nxwelo a kurile nakona u nghanile xikolo. Eka xiyenge lexi, ku ta xopaxopiwa mahanyelo ya nsati wa Bobo Chauke, yena Somisa.

4.2.1 Leswi vavasati va tinghamula a va tikhomisa xiswona

Eka xiyenge lexi ku ta xopaxopiwa matikhomele ya Somisa Chauke, nsati wa Bobo Chauke. Somisa u tikombile leswaku i wansati wa ndzhuti wa ku hlonipha vanhu van'wana hambileswi a nga tekiwa hi nghamula. Somisa a hambanile na vavasati vo tala va tinghamula. Hakanyingi vavasati va tinghamula hi vona va nga na mona ku tlula vanuna va vona. Somisa a rhandza nuna wa yena na n'wana wa yena swinene, kambe u rhandza leswaku va nga onhi swilo swa vanhu, va hlonipha vanhu van'wana na kona va nga tinyungubyisi hikwalaho ka rifuwo. Somisa a rhandza leswaku n'wana wa yena a kurisiwa hi ndlela leyinene nakona a vana mahanyelo lamanene. Somisa u ringetile ku kurisa n'wana wa yena hi ndlela leyinene, kambe nuna wa yena a a ri na nkucetelo lowo biha swinene eka n'wana wa yena.

Endzhaku ka ku velekiwa ka n'wana wa yena, Bobo u tikombile leswaku a nga na mahanyelo ya kahle. U tshike jaha ra yena ri endla swilo leswo biha na kona a n'wi yimelela loko a onhile swa vanhu. Ku va a tekile malembe yo tala va nga kumi xihlangi swi onhile mahanyelo ya Bobo Chauke. Nghamula leyi, Bobo, u sungurile ku rhandza n'wana wa yena Nxwelo ku hundza mpimo. Ku na swilo leswo tala leswi a swi komba leswaku rirhandzu ra yena a ri hundza mpimo. N'wana wa yena Nxwelo ku fana na vana van'wana a tlanga na tintangha ta yena. Nkarhi wun'wana loko nxwelo a vuya a rila, tata wa yena Bobo, a rhwala swihloka na tinhonga a ku u yalwa ni vatswari va vana lava nga ba n'wana wa yena, kambe masiku hinkwawo a kuma leswaku a ku ri hava na wunwe mutswari loyi a lava ku lwa na yena. A vo nwi tshika a tivulavulela a a ri yexe. Kasi hi tlhelo, loko n'wana wa yena a onhile swa vanhu van'wana, Bobo Chauke a yimelela n'wana wa yena, a kaneta leswaku n'wana wa yena hi yena a nga onha onha swa vanhu. A tlhele a byela vanhu va kona leswaku yena i nghamula nakona u ni mali, u ta va hakela hi mali swilo leswi va rilaka hi swona.

Somisa a nga rhandzi mahanyelo ya nuna wa yena na n'wana wa yena. A swi n'wi khomisa tingana swinene. Somisa u ringetile ku komba nuna wa yena wa nghamula na

n'wana wa yena mahanyelo ya kahle kambe swi n'wi tsandzile. Bobo a nga yingiselangi nsati wa yena hikuva u yile emahlweni a kurisa jaha ra yena hi ndlela leyo biha swinene. Hi ku vona ku yimeleriwa hi tata wa yena, Nxwelo nwana wa vona, u yile mahlweni a onha swa vanhu. Exikolweni Nxwelo a nga ri na mahanyelo lamanene. Siku rin'wana loko mudyondzisi a ri karhi a famba-famba kulenyana na xikolo, endzhaku ka makhwati ni swimidyana, o wela ehenhla ka Nxwelo na munghana wa yena Dledlele, va ri karhi va dzaha fole. Mudyondzisi u ringetile ku va vutisa leswaku va endla yini kambe va sukile va tsutsuma. Mudyondzisi u tlhelerile exikolweni a ya hlamusela nhloko ya xikolo.

Nhloko ya xikolo u n'wi rhumile ku ya vitana vafana lava, kutani va fikile ehofisini ya nhloko ya xikolo. Nhloko ya xikolo u va tengisile ku kondza va pfumela leswaku a va dzaha fole, kutani a va xupula hi nkxavi a tlhela a va secha swikhwama a kuma leswaku Nxwelo u na tisigareti ta tinxakanxaka eswikhwameni swa yena. Nhloko ya xikolo u va bile a tlhela a va laya. Ku sukela siku rero Nxwelo na munghana wa yena va sungurile ku xwa exikolweni. Siku rin'wana Nxwelo a tumbelerile nhloko ya xikolo a n'wi hoxa hi ribye leri nga faya fasitere ra movha. Leswi swi karhatile vadyondzisi na nhloko ya xikolo laha va nga boha ku endzela emindyangwini ya vafana lavambirhi.

Va endzerile ndyangu wa munghana wa Nxwelo ro sungula laha va nga amukeriwa hi mandla mambirhi. Tata wa munghana wa Nxwelo u hlundzukile swinene loko a twa mahanyelo ya n'wana wa yena, laha a nga n'wi ba swinene hi nkxavi. Endzhaku ka swona vadyondzisi va endzerile ndyangu wa ka Chauke ku ya vulavula na yena hi mahanyelo ya Nxwelo. Loko va hlamuserile Bobo Chauke hi mahanyelo ya n'wana wa yena, u kanetile swinene a ku:

“Swi nge endleki sweswo hikuva mufana u huma na mina masiku hikwawo loko ndzi ya pfula xitolo yena a ya exikolweni. E-e sweswo a swi twali. Hi tlhelo mi ri u fayile nghilazi ya movha wa Mazibandlela hi ribye. Mi ri mi swi vone kahle leswaku hi yena a nga hoxa ribye? Hayi, hi nga ehleketani kahle varikwerhu, vunhenha byo tano u byi kuma kwini?”

Marito ya Bobo ya kombisa swinene leswaku a a yimelela n'wana wa yena hambu a endla swilo swo biha. A swi ri erivaleni leswaku a nga hloniphi vanhu van'wana hikuva yena a a ri na timali. Va ringetile ku n'wi hlamusela, kambe yena u kanetile leswaku n'wana wa yena u na nandzu. Nsati wa Bobo, yena Solani, a ri karhi a yingisela loko nuna wa yena a khavangela vadyondzisi. Bobo u engetile a ku ka vona hi manyunyu lamakulu:

*O-o a hi swi langutiseni xi leswi—ku ka a nga yi exikolweni a swi
ndzi karhati na swintsanana hikuva exilo xo sungula u vula leswaku
mathicara va n'wi venga, vo tshama va ri karhi va n'wi himetela, kasi
hambu a nga dyondzanga, mali mina ni na yona, a nge xaniseki ni
switsongo. Xa vumbirhi nghilazi ya movha yi lava mali muni xana?*

Mavulavulele ya Bobo ya vavisile Somisa, nsati wa yena Mbilu. Loko Somisa a twile mahlamulele ya nuna wa yena, u khomiwile hi tingana swinene. U swi vonile hi ku hatlisa leswaku nuna wa yena u le ku kholeleni ka vadyondzisi va vanhu. Somisa u ringetile ku hlamula nuna wa yena a tshovekile mbilu hi mavulavulelo ya nuna wa yena a ku: “*Mi ri i ku vulavula sweswo mi hlamurisaka swona ka tata wa Nxwelo?*” Laha hi vona Solani a tikomba mahanyelo ya yena ya ntiyiso. Solani u swi vonile leswaku u na ntirho lowukulu swinene wa ku dyondzisa nuna wa yena na n'wana wa yena hikuva va na mahanyelo yo biha swinene.

Somisa u ringetile ku tsundzuxa nuna wa yena leswaku a nga va khomanga kahle vadyondzisi, kambe Nghamula leyi va nge i Bobo yi nwi langutile yi n'wi karihela na yena yi ku:

*Ndzi tshike ndzi vulavula na vanuna lava; mina ndzi na xitolo
ni mali, kutani vanhu va muganga lowu va ndzi venga ni n'wana
wa mina; na swona nghilazi ya movha a hi nchumu, ndzi ngo
hakela sweswi ndzi byeleni, nandzu wa kona i wa mali muni?
Ndzi ta hatla ndzi ya wisa.*

Mahlamulelo ya Bobo a ya chavisa swinene nakona ya khomisile nsati wa yena tingana. Bobo a ti byerile leswaku vanhu hinkwavo i swiphukuphuku hikuva a va na mali. Eka Bobo mali hi yona yi nyikaka munhu vutlhari na ndzhuti. Mahlamulele ya Bobo ya vavisile vadyondzisi lavaya kutani va lela va famba.

Loko vadyondzisi va humile va famba, Bobo na nsati va sarile va sungula ku holova swinene. Nsati wa Bobo a hlundzukile swinene hi ndlela leyi nuna wa yena a khomile vadyondzisi hi yona. Kasi ku holova ka nsati na nuna a swi hlola swin'wana. Loko Bobo a ha holova na nsati hi mahanyelo ya yena yo biha, yo ti nyungubyisa na ku ka a nga hloniphi vanhu van'wana hikuva yena uni timali to tala, u kume leswaku a rivarile swinwana exitolo loko a pfala madyambu walawo. U byerile nsati leswaku a rhandza ku ya evhengeleni a ya teka leswi a swi rivarile. Laha hi vona rirhandzu ra nsati wa yena ri tikombisa swinene loko nsati wa yena a a tinyiketa ku heleketa nuna wa yena evhengeleni. Leswi a swi komba rirhandzu ra le henhla eka nuna wa yena.

Loko va fika exitolo va kume ku ri na movha wu kulukumba swinene wu kongomane na nyangwa ya xitolo. Nyangwa ya xitolo a yi pfuriwile, timboni ta movha ti lumekiwile, ku voningela enyangweni ya xitolo laha un'wana a huma a ri karhi a rhwele nhundzu a ta ta hoxa emovheni, kasi un'wana munhu a tshamile endzeni ka movha. Loko va vonile sweswo va timile timboni ta movha wa vona, va tshinelela kusuhi. Loyi wa mufambisi loko a ku kelu, o vona movha lowu a wu tshinelela hi switsongotsongo. Hi loko a kandziya mafurha, hi nkarhi lowu loyi wa ku rhwalela nhundzu a humaka. Kutani movha wo tlula wu ba murhwaleri wa nhundzu, wu ba nyangwa ya xitolo wu nghena wu fayelegeleka, wu tima timboni ni njhini ku ku dzwiii. Loko Bobo na nsati va huma va ya voninga, va kuma leswaku murhwaleri wa nhundzu a ku ri n'wana wa vona, Nxwelo, muchayeri a ku ri munghana wa yena, Dledlele. Ha vumbirhi bya vona a va file.

Khombo leri nga humelela emutini wa ka Bobo Chauke a ri chavisa swinene. Matikhomelo ya Bobo Chauke yo yimelela n'wana wa yena eka swilo leswo biha leswi a

swi endla, ku tinyungubyisa eka vanhu hi rifumo ra yena na ku ka a nga hloniphi vanhu van'wana, swi n'wi tisele nhlomulo eku heteleleni. Nsati wa yena a nga tsakisiwi hi matikhomelo ya nuna wa yena na n'wana wa yena na kona u ringetile ku va vuyisa endleni, kambe swi nga endleki. Manana Chauke u ti kombile leswaku u hambanile na nuna wa yena. U ti kombile leswaku u na matikhomele ya xiyimo xa le henhla hikuva nkarhi hinkwawo a nga tsakisiwi hi matikhomelo ya nuna wa yena loyi a nga hloniphi vanhu van'wana. Bobo Chauke a tikukumuxa swinene a vula leswaku yena u na mali yo tala ku tlula vanhu van'wana. Nkulukumba Bobo Chauke a hanya ku fana na n'wana lontsongo. Mali ya yena a yi n'wi funengetile byongo bya yena; a nga ha koti ku hambanisa swilo leswinene na leswo biha. Bobo a a nga ri mutswari lonene.

4.2.2 Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula.

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa swilo leswi nga kucetela Somisa nkata Bobo ku hanyisa leswi a hanyisa swona. Muti wa ka Chauke a ku ri muti wa swifumi. A va ri vanhu lava a va ri na swa vona. A va ri na yindlu ya kahle leyikulu, vhengele lerikulu na movha wa manyunyuu. Muti wa ka Chauke a wu ri na swilo hinkwaswo kambe a ku nga ri na ku tsaka emutini. Mahanyelo ya Bobo Chauke a ya hambanile na ya nsati wa yena Somisa. Somisa a a ri wansati na mutswari loyi a a ri na mahanyelo lamanene, a rhandza na ku hlonipha ndyangu wa yena na vanhu van'wana. A hambanile swinene na nuna wa yena. Swi le rivaleni leswaku Somisa a huma emutini wa mahanyelo lamanene. Somisa a a tikhoma kahle hikuva a kurisiwile kahle hi vatswari va yena. Vatswari va yena va n'wi dyondzisile ku hlonipha vanhu van'wana na ku rhandza nuna wa yena na ndyangu wa yena hinkwawo. Somisa a tshama na nuna wa yena Bobo Chauke, loyi a a ri na mabindzu. Loko a tekanile na Bobo u swi vonile leswaku Bobo a nga na mahanyelo ya kahle kutani a n'wi sola nkarhi hinkwawo. Somisa u kuceteriwile hi vumunhu bya yena ku va na matikhomelo lamanene. A nga rhandzi leswaku ndyangu wa yena wu vengiwa hi vanhu va muganga. A nga rhandzi leswaku nuna wa yena na n'wana wa yena va hlekula vanhu, va va byela leswaku vona va na timali. Rirhandzu leri a ri na rona eka ndyangu wa yena na vanhu hinkwawo, hi swona a swi kucetela Somisa ku hanyisa leswi a hanyisa swona.

4.2.3 Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona

Eka xiyenge lexi hi lava ku xopaxopa leswi mahanyelo ya Somisa a ya n'wi vuyerisa swona. Mahanyelo man'wana na man'wana ya na mihandzu loko u ri xigevenga, e ku heteleleni u ta khomiwa u ya pfaleriwa; loko u pfuna vanhu; Xikwembu xi ta ku katekisa; na loko u hlaya ngopfu tibuku exikolweni, u ta humelela exikolweni. Na yena Somisa u tshoverile mihandzu ya mahanyelo ya yena. Tani hi laha swi nga hlamuseriwa xiswona laha henhla, Somisa a a ri na mahanyelo lamanene swinene. Somisa u ti nyikile ntirho wa ku dyondzisa nuna wa yena na n'wana wa yena matikhomelo lamanene, kambe a swi tika swinene. Ku va na rifumo ro tala a ri onhile Bobo Chauke nuna wa Somisa. Bobo Chauke a nga tsakeli hi munhu eka muganga wa ka vona hikuva a a tikukumuxa. Bobo a ehleketa leswaku vanhu van'wana a hi vanhu hikuva a va na mali. Bobo a nga yingiseli munhu, hambu ku ri nsati wa yena. Bobo u dyondzisile n'wana wa yena swilo leswo biha, hi ku n'wi yimelela loko a onha swa vanhu.

Mikarhi yo tala loko Somisa a twa nuna wa yena a kholela vanhu a nghenelela. Nuna wa yena a hlundzuka swinene loko Somisa a nghenelela eka timhaka ta yena, kambe Somisa a nga helanga matimba. Somisa u yile mahlweni a dyondzisa nuna wa yena na n'wana wa yena. Matikhomelo ya Somisa lamanene ya vuyerisile ndyangu wa ka Chauke hi tindlela to hambana. Somisa u endlile leswaku muti waka Bobo wu tama wa ha tsakela hi vanhu. Vanhu va tiko a va nyamisiwa hi matikhomelo ya Bobo, kambe a va cukumetanga ndyangu waka Bobo hikwalaho ka Somisa. Vanhu va tiko va yile emahlweni va ha xava evhengeleni ra ka Bobo hikwalaho ka Somisa.

Hakelo yin'wana leyi a yi tumbuluka eka matikhomelo ya Somisa i ku va a kotile ku hunguta mahanyelo yo biha lawa nuna wa yena na n'wana wa yena a va ri byona. Nkarhi hinkwawo Somisa a vulavula na nuna wa yena a n'wi sola leswi a kholerisa swona vanhu. Nkarhi hinkwawo Somisa a laya n'wana wa yena na ku n'wi sola hi mahanyelo ya yena yo biha. Hambu loko Bobo na n'wana wa vona, va nga n'wi yingisangi Somisa, matikhomelo ya vona yo biha a ya hunguteka hi marito ya Somisa kumbe dyondzo ya Somisa. Hambu loko Bobo, nuna wa yena a ti komba a nga tsakeli ku nghenelela ka nsati

wa yena loko a tiphina hi ku vulavula thyaka na ku hlekula vanhu, marito ya Somisa a ya na ndzhawu embilwini ya yena. Loko Somisa a lo yima na vona, hinkwavo va hlekula vanhu, ingi vanhu va va yimele hi milenge va va hlekula hi ku yima ku xava evhengeleni ra ka vona. Ku vulavula ka Somisa a ku hunguta matikhomelo ya Bobo na n'wana wa vona. Loko a ku nga ri Somisa ingi n'wana wa vona Nxwelo a hlongoriwile khale exikolweni. Marito ya Somisa a ya tirha ku kurisa n'wana wa vona hi ndlela leyinene. Loko a ku nga ri Somisa, ingi Bobo a file nakona n'wana wa vona ingi a file khale. Hi ku komisa matikhomelo ya Somisa ya hungutile ku khola na ku onha ka Bobo na n'wana wa vona.

4.3 NXOPAXOPO WA MATIKHOMELO YA VASATI EKA XITORI RA VUBOMBI BYA SWO LOMBA

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa matikhomele ya Estere Mageza nsati wa nghanula leyi va nge i Mageza. Mageza a tshama ni nsati na vana va yena vanharhu. Mageza a katekile hikuva Xikwembu a xi n'wi nyikile rifumo. A a ri na swa le mandleni. Yindlu leyi a tiakerile yona a yi ri ya wantima-xilungu, movha wa yena a wo cincimuka kunene loko wu famba hikwalaho ka vukulukumba bya wona ni vuntshwa ingi i ku khuluka ka mati ya xidziva. Vutomi bya vona a byi hlantswekile byi tsakisa un'wana na un'wana loyi a a va tiva; kasi ntengo lowu, u ri vumbhoni-xihandle bya xidzedze lexi a xi sumula swipingwana swa rihlampfu ra ndyangu wa ka Mageza. Mageza u sungurile mahanyelo yo biha ya ku rhandzana na mbhuri ya wanhwana wa ka Shigwatsu, loyi va nge i Nelly. Wanhwana loyi a sasekile swinene nakona a tirha vunese exibedlele xa kwala kusuhi. Mutsari wa xitori lexi u hlamusela ku saseka ka Nelly hi ndlela leyi landzelaka:

Loko Nelly a hlekelela, wo nge a ku wa macheleleni hi ku saseka ka yena. Loko a famba a fularherile wonge nambu wu khuluka ehansi ka mindzhuti yo titimela. Nelly a nyikiwile vito ra "mbhuri xifularha", hikuva loko a hundza, majaha ni vanhwana a va sala va n'wi hlalela hi le ndzhaku. Loko xi kandziya n'wana wa vanhu ingi a xi nga si dya nchumu nhweti hinkwayo. Mahlo ya tinhulwana marhama wonge a xi lo fundza tihuhlu, xi nga lehanga; xi nga komanga;

xi lehile ku komanyana.

Mbilu ya Mageza yi phasiwile hi vumbhuri bya nhwana loyi kutani a n'wi gangisa, va twanana. Ku rhandza vavasati va le handle i mhaka leyi humeelaka laha emisaveni. Mhaka leyi yi seketela hi Schnarch (2010:15) loko a ku:

No culture exists in which adultery is unkown, despite social rules, moral precepts and punishment with death.

The rich and famous have their flaws, blind spots and lapses in judgement, just like you and me.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku, a ku ndhavuko na wun'we kumbe rixaka na rin'we laha vuoswi byi nga ri ki kona, hambu loko ku ri na milawu leyi yi byi sivelaka; hambu ku ri hi milawu ya ku dlayiwa loko u endlile vuoswi. Schnarch (2010:15) u tatisa leswaku vavanuna va rhandza swigangu hikuva nsati wa yena a nga ha n'wi kombi rirhandzu leri a ri komba va ha ku tekana na kona nsati wa yena u na ntirho wa ku hlayisa vana. Loko wansati a a ri na vana u va a ri na rirhandzu ra yena eka vana na nuna wa yena na kona u teka nkarhi wo tala a kombisa rirhandzu eka vana va yena. Schnarch u ri leswi swi endla leswaku wanuna a huma a ya lava rirhandzu ehandle. Eka ndzavisiso lowu, Nelly a a ri na vana vanharhu. Xana ku nga ku ri ntiyiso leswaku Estere a nga ha kumi nkarhi wa ku komba Mageza rirhandzu ra yena? Schnarch u tshikilela leswaku mhaka yin'wana leyi endlaka leswaku vavanuna va lava swigangu i kuva vasati va vona va nga ha ri na nkarhi wo ringana wa ku endla timhaka ta masangu. Hi marito ya yena u ri:

The low desire partner decides when and how sex happens.

When you have an affair, you can have sex at any time and in any way you want. It is easier to be sexually adventurous in an affair than with your wife.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vavanuna van'wana a va enetisiwi hi vasati va vona hi timhaka ta masangu hikuva vasati va vona a va ha swi tsakeli. Lewis (2012) yena u nyika tinhlamuselo ta lewsaku hikwalaho ka yini vanhu lava nga rifumo kumbe tinghamula

va rhandza ku van a swigangu. Lewis (2012) u hlamusela swilo swo hambanhamban hi mhakka leyi. Xo sungula uhlamusela leswaku vavanuna va ku fuma va lava ku kombiwa rirhandzu. Lewis u hlamusela leswaku hambani loko tinghamula ti ri na rifumo, na vona va lava ku kombiwa rirhandzu. Eka miti yin'wana vavasati va vona, a va kombi vanuna va vona rirhandzu. Leswi swi endla leswaku va huma va ya lava vavasati vanwana lava nga ta va komba rirhandzu. Lewis u hlamusela nakambe leswaku vavanuna va ku fuma ngopfu va rhandza ngopfu swilo swa ku titsakisa. Tinghamula to tala ti hundzeleta ku titsakisa hi ku endla na swilo leswi nga huma endleleni. Tinghamula to tala ti tsakisiwa hi ku rhandziwa hi vavasati vo tala na kona a va tsakisiwi hi wansati wun'we. Leswi swa va olovela hikuva va kota ku tsakisa vavasati vo tala hi timali leti va nga na tona. Tinghamula ti tala ku vona vukati kumbe ku va na muti xiri xirhalanganyi xa ntsako. Leswi swi endla leswaku tinghamula to tala ti hambana na vavasati vo tala. Lewis (2012) u hlamusela leswaku tinhlayonhlayo ti komba leswaku 25.4% ya tinghamula ta le Nghilandhi ti ngenhile eka timhaka ta vuoswi. Lewis u hlamusela nakambe leswaku tinghamula to tala ti tsakisiwa hi ku endla swilo leswi nga yirisiwa hikuva va swi tiva leswaku loko va kumeka va ta swi kota ku hakela mali yihi na yihi ya milandzu ya kona. Hi marito man'wana, tinghamula ti endla swilo swo biha hikuva va tshemba leswaku timali leti va nga na tona ti ta va humesa eka nandzu wihi na wihi.

Nakambe u hlamusela leswaku tinghamula ti vona vuoswi ku nga ri nandzu hikuva a swi khumbi vasati va vona na kona va ehleketa leswaku swi nge tiveki. Na loko swi tiveka, va vona leswaku a va dyohelangi munhu un'wana hikuva va tirhisa miri wa vona, nkarhi wa vona na mali ya vona. Lewis u hlamusela leswaku tinghamula ti rhandza vavasati vo tala hikuva ti rhandza ku phikizana na vavanuna van'wana. Tinghamula tiehleketeta leswaku ku rhandzana na vavasati vo tala swi komba ku duma ka vona laha misaveni. Tinghamula ti rhandza na ku va na vana vo tala va le xihundleni. Hakanyingi swihundla leswi swi paluxiwa loko tinghamula ti hundza emisaveni hikuva vamhani va vana lava, va koxa timali eka rifuwo ra nghamula loko yi lovile. U tshikilela leswaku tinghamula ti kota ku kuma vavasati vo tala hikuva ti na nkarhi wo tala wa ku endla swilo leswi. Hakanyingi, tinghamula ti tshama ti ri ku famba-fambeni va lulamisa timhaka ta mabindzu ya vona. Vasati va vona na vona, va tala ku van a mintirho yo tala ekaya na kona a swi olovi ku

famba na vanuna va vona kun'wana na kun'wana laha va fambaka kona. Hi ndlela leyi, tinghamula ti kuma nkarhi wo tala wa ku endla swilo swo biha, swo fana na vuoswi.

U hlamusela nakambe leswaku vavasati vo tala va landzelela vavanuna va tinghamula. Tinghamula to tala ti tinghenisa eka vuoswi hikuva vavasati vo tala va ti landzelela kumbe ku ti ringa. Hi marito ya yena Lewis (2012) u ri: “*wealth and power are like magnets that attract opportunistic people who want a slice of a pie*”. Leswi swi vula leswaku rifumo ri koka vanhu vanhu vo tala la va tsakelaka ku ta ta pambula. Nkarhi wun'wana vavasati hi vona va tinyiketaka eka tinghamula, ku kondza loko nghamula yi nga ha ri na mano ya ku tumbela. Mhaka yin'wana leyi hi faneleke ku yi tsundzuka hi leswaku tinghamula i vanhu na vona ku fana na vanhu van'wana na kona va tshama na vanhu van'wana emigangeni ya vona. Leswi vuoswi byi nga tala swinene misava hinkwayo swi fanerile leswaku tinghamula na tona ti nghena eka byona hikuva i vanhu ku fana na van'wana. Nakambe Lewis u tshembha leswaku swilo leswi swa nhungu hi swona swi kucetelaka tinghamula ku ti nghenisa eka timhaka ta vuoswi; hikuva na vona i vanhu ku fana na vanhu van'wana. Sweswi i nkarhi wa ku xopaxopa leswi Estere nsati wa Mageza a ti khomisa swona.

4.3.1 Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa xiswona

Estere, nsati wa Mageza a a ri wansati wa tintswalo na ku rhandza nuna na vana va yena. Leswi nga humelela Estere emutini wa ka Mageza wa nghamula, swi paluxile matikhomele ya wansati loyi. Muti wa ka Mageza a wu ri muti wo rhula swinene; lowu a wu tele rirhandzu exikarhi ka tatana Mageza na manana Mageza; kambe mutsari u ri ku rhula loku a ku hlola swin'wana. Mutsari u ri “...*kasi ntengo lowu, a wu ri vumbhoni-xihandle bya xidzedze lexi a xi simula swipingwana swa rihlampfu ra ka Mageza*”. Impela a ku ri na mutwa lowu a wu tlhava manana Estere Mageza. Matikhomelo ya Estere ya sungule ku lawuriwa hi matikhomele lawa yo biha ya nuna wa yena.

Ku rhandzana ka Mageza na Nelly swi cincile mahanyelo ya Nelly. Hambi leswi a a ri wansati wa ku rhula, u twile ku vava loko a twile leswaku nuna wa yena u na xigangu xa

nese. U tibohile leswaku u fanele a vutisa nuna wa yena mhaka leyi. Estere u vutisile nuna wa yena hi mhaka leyi, a ku: *“Kambe tatana Mageza, nhwana loyi vanhu va taka va ta ndzi byela hi yena a mi swi koti ku hambana na yena xana? kambe nuna wa yena u kanetile a ku:*

Nkatanga, tshika timbyana ti vukula ti kondza ti karhala, hiuna hi hanya vutomi bya hina, byi nga byona bya vanhu va magondzo ni mahandze ya tindlela.

Kutani nsati wa yena u hlamurile a ku: *“Kambe le xibedlele mi nga heriki ku endzela kona, mi ya mi ya vona vamani?”* Mageza a hlamula a ku: *“Mina ndzi sungula ku swi twa hi wena. U nga ndzi tlhuthisi enon’wini hi swa hava. U lava ku tiva yini hi ku famba-famba ka mina?”* Nuna na nsati va holovile na ku ntlokolana nkarhi wo leha hi mhaka leyi ku kondza lo wanuna a hlundzuka a teka movha wa yena, a huma a famba hi nyangwa. Hambi leswi Estere a a ri wansati wo miyela, wa ndzhuti na nhlonipho swi nwi hlundzikisile ku vona leswaku ntiyiso a wu humeli erivaleni.

Siku rin’wana Estere u luke mano ya ku endzela Nelly Shigwatsu, xigangu xa nuna kwale xibedhlele a tirha kona tani hi nese. Loko a fika exibedhlele u vutisile laha Nelly a tirhelaka kona kutani va n’wi kombile laha ku guriwaka kona meno. U yile kona a fika a tshama ni vanhu lava a va tile ku ta gula meno. Nkarhi wolowo Nelly a ri karhi a tsala mavito ya vanhu lava a va tile ku ta ta gula meno. Loko nkarhi wa Estere wu fika wa ku tsarisa vito, u te: *“Hi mina Estere Mageza”.* Nelly a n’wi vutisa a ku: *“Hi swona manana, mi ta ta gula meno mangani xana?”* Hi loko a sungula ku hlamusela Nelly timhaka ta yena hinkwato a ku: *“Mhaka ya wena ni nuna wa mina Mageza. Ndzi kombela leswaku. Ndzi kombela leswaku u hambuka eka ndlela leyi mi longolokaka swinwe eka yona---ndza ku kombela n’wana mhani; twela vana va hina vusiwana.”* Nelly u hlundzukile swinene kutani a sungula ku tsemelela Estere a sala a nga ambalanga nchumu. A hetelela hi ku: *“...u ndzi yingisile swinene? A ndzi na manani wa vumbirhi laha xibedlele”.* Va hoxane hi marito yo tala swinene; laha Estere Mageza a kombela Nelly leswaku a va twela vusiwana a hambana na nuna wa yena. Marito ya Estere a ya kombisa leswaku a a ri wansati wa ku hlonipha swinene. Estere Mageza u hetelele hi ku vula leswi landzelaka, kutani a huma a famba:

*Hakunene ntirho hi wona, kambe u tshama u ri karhi u swi tiva
leswaku mihloti ya mina yi le henhla ka wena, ku sukela siku
ra namuntlha ku ya fika laha swi nga ta gimetiwa kona hi n'wini
wa hina.”*

Estere u humile a famba, a tlhlehlela ekaya. Siku rin'wana loko Mageza a tshamile na Nelly va tiphina, Nelly o sungula ku hlayela Joe Mageza hinkwaswo leswi nga humelela hi siku leri Estere a tile exibedlele. Nelly u te ka Mageza:

*“Wa tiva mina lexi xa xinsatana xa wena xa ndzi nyangatsa.
Kambe a wu swi voni leswaku lexa xinsatana xa wena xi ndzi
onha vito exikarhi ka vavabyi ni lava ndzi tirhaka na vona xana?
U ri ndzi swi miyelela sweswo xana? Loko u nga ha ri na mhaka
na mina u ndzi byela ndzi swi tiva”. Kumbe loko wo nwi
phumunhanyana hi swihahati swimbirhi swinharhu a nga twa
leswi nga twa hi mbilu ya mina loko a ta ta ndzi sapatela
exikarhi ka vanhu mina loyi.*

Loko Mageza a twa marito ya Nelly xigangu xa wena, a hlundzukile swinene, a ku: “A nga kona loyi a nga ndzi hambanisaka na wena laha emisaveni. Wena tshemba mina leswaku ndzi ta lulamisa timhaka hinkwato” Mageza a hlundzukile swinene, kutani loko va hambanile, u yile ekaya a fika a vitana nsati wa yena a ku eka yena: “Estere, u wu kuma kwihi nawu wo holovela Nelly lahaya xibedlele exikarhi ka vanhu ni vatirhikulobye xana?” Estere u ringetile ku hlamula, kambe va holovile nkarhi wo leha. Estere u hlamurile nakambe a ku: “Tatana a ndzi nyiketani na n'wina hi marito, kambe a ndzo mi kombisa laha timhaka ti nga hoxeka kona”. Endzhaku ka marito lawa, Estere a nga ha vulavulanga nakambe hikuva Mageza u n'wi bile hi xihahati swinene a ku lakahla le kule.

Loko hi langutisa mahanyelo ya manana Estere Mageza, swa tikomba leswaku a ri wansati wa xiviri wa ku rhandza muti wa yena. Loko va ri karhi va tengisana, u hlamuserile nuna wa yena a ku:

Sweswo hi swona. Kambe mina a ndzi nga endli hi vomu. A ndzi endliwa hi ku mi rhandza ni ku chava leswaku siku rin'wana mi nga ndzi siya ndzi sala empfhukeni ndzi sala na tingana. Kambe sweswi ndza swi vona leswaku ndzi hoxile, mi ndzi rivalela tatana.

Lawa i marito ya wansati wa xiviri; loyi a xanisiwaka hi nuna wa yena hi ku va na xigangu. Ku komba vumunhu na rirhandzu ra wansati loyi, hi twa loko a tisola loko a yile exibedlele ku ya vulavula na xigangu xa nuna wa yena. Wansati loyi hi yena a nga hoxeriwa hi nuna wa yena, kambe sweswi na yena u tivona nandzu. Leswi swi humesela erivaleni leswaku wansati loyi a a nga tikukumuxi. A rhandza nuna wa yena swinene nakona a ti tsongahata eka nuna wa yena. Nuna wa yena u n'wi jikerile, u tsaka loko a ri na xigangu xa yena; loko a fika ekaya a hlundzuka a himetela nsati wa yena. Estere u dyondzisa hi nuna wa yena ku hundzuluxa matikhomelo kumbe mahanyelo ya yena. Estere a a ri munhu wo rhula, wo ka a nga rhandzi timbholovo, kambe sweswi, u dyondzisiwile hi nuna wa yena ku hanya mahanyelo ya ku holovisana na nuna na xigangu xa nuna. Estere a nga ha swi koti ku tshama a tiphina ekaya ka yena hikuva nuna wa yena u kumile xigangu. Leswi a swi humelela emutini wa ka Mageza a swi vava swinene na ku khomisa tingana.

4.3.2 Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa swivangelo swa mahanyelo ya Estere Mageza. Hi marito man'wana ku langutisiwa leswi a swi kucetela Estere Mageza ku hanya leswi a hanyisa swona eka Mageza. Swi hlamuseriwile laha henhla leswaku manana Estere Mageza a a ri wansati wa malwandla swinene, wa ku rhandza muti wa yena swinene. A nga swi rhandzi ku tshama a holovisa nuna wa yena kumbe ku n'wi landzelela hinkwako laha a famba kona ku vona loko a a ri na swigangu. Xivutiso lexi hi nga tivutisaka xona

hileswaku; i ncini lexi a xi kucetela Estere ku va ni matikhomelo lamanene lawa a a ri na wona?

Nhlamulo yo sungula hi leswaku Estere a a rhandza nuna wa yena swinene. Estere a kuceteriwa hi rirhandzu leri a a ri na rona eka nuna wa yena, leswaku a hanya leswi a a hanyisa swona. Nkarhi lowu nuna wa yena a nga si kuma xigangu Estere a nga holovi na nuna wa yena; a va tshama hi ku rhula swinene. Timbholovo ti sungurile loko nuna wa yena a kumile xigangu. A ku nga ri na munhu loyi a a byeletela Estere ku holova na nuna wa yena, kambe a nga lavi ku tekeriwa nuna hi Nelly hikuva a rhandza nuna wa yena swinene. Estere a nga swi tivi leswaku hikwalaho ka yini nuna wa yena a kumile xigangu e handle, hikuva yena a a ri kona ekaya. A a ringeta ku komba nuna wa yena rirhandzu ra yena, hi ku n'wi endlela hinkwaswo leswi a swi lavaka, kambe nuna wa yena a swi n'wi enetanga; u humile a ya kuma xigangu ehandle, lexi hi ku vonaka yena a xi n'wi tsakisa.

Xavumbirhi lexi a xi kucetela ku hanyisa leswi, hileswaku Estere a huma emutini wa mahanyelo lananene. Swa tikomba leswaku vatswari va Estere a va n'wi dyondzisile mahanyelo lamanene ya ku rhandza vanhu na ku xixima nuna wa yena. A va n'wi dyondzisile na leswaku a nga yingiseli hinkwaswo leswi vanghana va n'wi byelaka swona. Swa ti komba leswaku Estere a ha pfuniwa hi vatswari va yena hi miehleketo hikuva matikhomelo ya yena eka mhaka leyi a ya komba vutlhari.

Xavunharhu lexi a xi susumeta leswaku Estere a hanyisa leswi se a hanyisa swona, a ku ri ku navela ku hlayisa rifumo leri a va ri na rona. Estere u swi vonile leswaku xigangu xa nuna wa yena xi le ndzhaku ka timali na rifumo ra nuna wa yena. A a ringeta hi matimba leswaku xigangu xa nuna wa yena xi nga yivi rifumo ra vona.

4.3.3 Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwa leswi matikhomelo ya Estere Mageza nsati wa nghamula Mageza ya nga n'wi vuyerisa swona. Swi kandziyeriwile swinene laha henhla leswaku Estere a ri na matikhomelo lamanene swinene. Matikhomelo lamanene ya Estere ya endlile leswaku ndyangu wa ka Mageza wu rhandziwa hi vanhu swinene. Vanhu va

muganga wolowo a va khomane swinene na ndyangu wa ka Mageza. Mutsari wa tsalwa leri, yena nkulukumba Mtombeni u ri: “*Vutomi bya vona a byi hlantswekile byi tsakisa un’wana na un’wana loyi a va tiva*”. Leswi a ku ri hakelo ya Estere ya mahanyelo ya yena lamanene.

Loko Estere a sungurile ku tekeriwa nuna hi Nelly u cincile mahanyelo ya yena. U sungurile ku vulavurisana na nuna wa yena hi mhaka ya ku rhandzana na Nelly. Mbilu ya yena a yi vava swinene loko a vona leswaku nuna wa yena u rhandzana na Nelly. Eku heteleleni ku vilela ka Nelly ku tswarile mihandzu. Siku rin’wana Mageza u humelerile hi nghozi ya movha a ri na Nelly. Movha wu nghanile etiveni ra mati ya mpfula, wu rhendzeleka wu ba hansi hi nhompfu. Eka khombo leri, Mageza u tshovekile milenge mimbirhi, kasi Nelly u lo gomulekagomuleka, a nga tshovekangi. Mageza u tsemiwile milenge ha mimbirhi exibedlele. Siku leri Nelly a nga ya vona Mageza u n’wi kumile a ri karhi a tshamile emasaneni a terisa ni vusiwana. Mageza u te ka Nelly: “*Xiluva xa mina Nelly, u tile ku ta ta ndzi vona namuntlha?*” Nelly u n’wi hlamurile a ku: “*Ndzi ta ta pfluxela munhu loyi a lava ku ndzi dlaya. Swona ndza ha ta endla yini hi munhu wo pfumala milenge. A ndzo ta ta ku byela leswaku ndzi ya eku tekiweni hi Sonto*”. Hi nkarhi wolowo Mageza a sungula ku huma mihloti.

Nsati wa Mageza u tile laha a va ri kona kutani Nelly a ku ka Estere: “*Nuna wa wena loyi a wu hamba u ndzi sapatela hi yena masiku hinkwawo ndzi ku nyiketa yena namuntlha, hikuva mina a ndza ha ri na ntirho na xigono xo famba xi ndzundza hi le hansi tani hi swikokovi*”; a vula hi ku suka a famba. Loko Nelly a famba, Mageza u sungurile ku rila a ku: “*Ndzi khongela leswaku misava hinkwayo yi layiwa hi khombo ro bomba hi swo lomba*”. Nsati wa yena u n’wi surile mihloti. Hambileswi nuna wa yena se a a ri xigono, Estere a tsakile loko nuna wa yena a hambanile na xigangu xa yena. Hi nkarhi lowu Mageza a ha rhandzana na xigangu xa yena Nelly. Estere a hanya ku vava swinene. A hlekuriwa, a rhukaniwa na ku biwa hi nuna wa yena. Estere na yena a nga ha swi koti ku tikhoma kahle—a tengisana na nuna na Nelly loyi a n’wi tekela nuna. Eku heteleleni Estere u ttheriseriwile nuna wa yena hi Nelly, hambi leswi se a a ri xigono.

4.4 NKATSAKANYO

Eka ndzimana ya vumune, mulavisisi a xopaxopa matikhomelo kumbe mahanyelo ya vavasati va tinghamula. Eka ndzima leyi hi vonile tinghamula timbirhi leti a ti nga ri na mahanyelo ya kahle. Hi vona na vasati va tinghamula letimbirhi va ri vanhu va ku va na matikhomele ya kahle swinene. Vasati lava va tinghamula a va rhandza mindyangu ya vona na kona ahlonipha vanhu hinkwavo. Eka ndzimana ya vutlhanu leyi landzelaka mulavisisi u ta nyika nkatsakanyo na swibumabumelo swa ndzavisiso, a tlhela a songa ndzavisiso.

NDZIMA YA NTLHANU

NKATSAKANYO, SWIBUMABUMELO NA KU SONGASONGA

5.1 MANGHENELO

Eka ndzimana leyi ya vutlhanu, ku nyikiwa nkomiso wa tindzimana leti endliweke, mbuyelo wa ndzavisiso, swibumabumelo swa ndzavisiso na nsongasongo wa ndzavisiso. Loko hi nga si nyika mbuyelo wa ndzavisiso lowu, swa fanela leswaku hi tsundzuxa vahlayi laha hi humaka kona.

5.2 NKOMISO WA TINDZIMA LETI ENDLIWEKE

Eka ndzima yo sungula mulavisisi u hlamuserile xiphiso na xikongomelo xa ndzavisiso, mitirho leyi endliweke, matheme, xikopu, swivutiso, nkoka na nsusumeto wa ndzavisiso lowu. Ndzavisiso lowu hinkwawo wu ringetile ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Xana hi wahi matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke ya *Mangava ya Joni*?
- Hi xihhi xivangelo kumbe nkucetelo wa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke?
- Xana vasati va tinghamula va vuyeriwa hi yini hi matikhomeloya vona?

Eka ndzimana ya vumbirhi, mulavisisi u hlamusela maendlelo lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Laha mulavisisi, u hlamuserle maendlelo ya ndzavisiso, matirhelo ya ndzavisiso, xivumbeko xa ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu na ku hlela ndzavisiso. Ndzima ya vunharhu a yi xopaxopa matikhomelo ya vavasati va tinghamula eka tsalwa ra *Mangava ya Joni* hi D.R. Maluleke. Laha mulavisisi u nyikile vuxokoxoko bya mahanyelo ya vavasati va tinghamula eka tsalwa leri. Eka ndzimana ya vumune ku nyikiwile nxopaxopo wa matikhomele ya vavasati va tinghamula eka tsalwa ra *Ndzhaka ya vusiwana* hi B.K.M. Mtombeni.

5.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Eka xiyenge lexi, vahlayi va tsundzuxiwa hi xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu iku xopaxopa matikhomele ya vavasati va tinghamula eka matsalwa ya *Mangava ya Joni* hi *Maluleke D.R*; *Ndzhaka ya vusiwana* hi *B.K.M. Mtombeni*. Nxopanxopo wa matsalwa lawa a swi lawuriwa hi swivutiso leswi landzelaka:

- Xana hi wahi mahanyelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa lama hlawuriweke ya *Xihungasi na Mangava ya Joni*?
- Hi xihlala xivangelo xa mahanyelo ya vavasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke?
- Xana hi wihlala nkucetelo wa mahanyelo ya vavasati va tinghamula eka tibuku leti hlawuriweke?

5.4 NKOMISO WA MBUYELO WA NDZAVISISO

Laha ku ta hleriwa mbuyelo wa ndzavisiso wa mahanyelo ya vavasati va tinghamula eka matsalwa ya *Ndzhaka ya vusiwana na Mangava ya Joni*.

5.4.1 Matikhomele ya vasati va tinghamula eka tsalwa ra Mangava ya Joni hi D.R. Maluleke

(a) Matikhomele ya vasati va tinghamula eka xirungukwana xa “Xiwelano”

- **Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa xiswona**

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu paluxile leswaku manana Nobuhle Ncindhani a a ri na mahanyelo lamanene swinene. Nobuhle u tekanile na Jabulani Ncindhani, n’wamabindzu wa ku fuma swinene. A va tshama eTembisa laha a ri na vhengele kona. Manana Nobuhle Ncindhani a a ri na mahanyelo lamanene. Nobuhle a a ri wansati loyi a rhandza nuna wa yena, na vanhu va muganga wa vona. A famba na nuna wa yena va pfula vanhu lava a va xava eka vhengele ra vona.

Nobuhle u amukerile na maxaka ya nuna wa yena ya xisati, Ntlhavanyisi na Swinayena, va ku huma eka Madonsi ku ta tshama na vona. Nobuhle u pfumerile na leswaku va tsarisiwa eka fayili ya yindlu ya vona le ka Masipala wa Tembisa. Vanhwanyana lava va yisiwe exikolweni va kondza va heta tindyondzo ta BCom na BA (SW). Nobuhle, u khomile vana lava hi malwandla swinene, a va hlayisa na ku va rhandza ku fana na vana va yena. Nuna wa yena a n'wi rhandza swinene.

- **Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula.**

Manana Nobuhle Ncindhani a a ri manana wa mafundza swinene. A a rhandza nuna wa yena swinene. Hambiloko nuna wa yena a a ri nghanamula leyi a yi ri na mabindzu lamakulu e Tembisa, Manana Nobuhle Ncindhani a a rhandza vanhu. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku Nobuhle Ncindhani a a tekerile mahanyelo lamanene eka nuna wa yena. Nuna wa yena Jabulani a a ri na matikhomelo lamanene swinene. Jabulani a rhandza nsati wa yena swinene. Hambileswi nsati wa yena a nga kumi swihlangi, Jabulani a swi nga n'wi vilerisi; rirhandzu ra yena eka nsati wa yena a ri ka nga ri nga dzinginika. Jabulani a a ri ni xichavo a tlhela a va ni ntwelovusiwana ngopfungopfu eka swisiwana. A a nga swi rivali leswaku na yena a a ri xisiwana lexi a xi tipfuna hi ku famba xi tirha no tshama emitini xi ka xi pasa ntangha khume. Jabulani a rhandza vaxavi va vhengele ra yena. A pfuxela vaxavi, a n'wayitela, a va vutisa loko va nga rivalanga ku xava swin'wana. Vaxavi a va hundzukile vanghana va yena. Jabulani a nga ri na manyunyu na kona a nga voneli vanhu ehansi. A hlonipha munhu un'wana na un'wana.

Mahanyelo ya Jabulani ya kuceterile Nobuhle ku va na mahanyelo lamanene. U landzelele hinkwaswo leswi nuna wa yena ahanyisa swona. Xin'wana lexi a xi kucetela mahanyelo ya Nobuhle i ku va a kulele ematikoxikaya eNatala. Vanhu va le makaya va ha hanya hi ku landza ndhavuko wa ka vona, kutani Nobuhle a a hanya hi ku landza ndhavuko wa Xizulu, wa ku hlonipha vanhu van'wana, wa ku rhandzana na ku ka va nga tikukumuxi. Hambiloko nuna wa Nobuhle a a ri nghanamula ya mabindzu, loyi afumile

swinene, a a ri na yindlu leyikulu na timovha ta manyunyu, Nobuhle a nga kucetelekangi ku hanya vutomi byo biha.

- **Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona**

Matikhomelo ya Nobuhle ya n'wi vuyerise swo tala swinene. Xilo lexikulu lexi Nobuhle a nga vuyeriwa xona hi matikhomelo ya yena, a ku ri ku rhandziwa hi nuna wa yena na vanhu va tiko. Nobuhle a rhandziwa hi vanhu va muganga wa Tembisa swinene. Nobuhle a yingisela vanhu van'wana. Leswi swi nyikile Nobuhle vutivi byo tala. Ku miyela na vunene bya Nobuhle swi n'wi nyikile matimba yo tala ya ku xiyaxiya swilo na kona na ku va na miehleketo yo tlhariha swinene. Vanhu vo tala a va tsutsumela ka Nobuhle ku ya kombela switsundzuxo, hikuva a a rhandziwa na ku tshembiwa hi vanhu va tiko.

(b) Matikhomele ya vasati va tinghamula eka xitori xa Xi hahisile

- **Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa xiswona**

Dlayani, nsati wa Joe a a ri na mahanyelo ya kahle swinene nakona a a rhandza nuna wa yena swinene. Joe atirha eSouth Africa Breweries tanihi *Sales Representative*. Ntirho lowu a wu ri wa xiyimo xa le henhla swinene nakona a hola mali yo nyawula swinene. Joe a a ri ninghamula hikuva a a ri na yindlu leyikulu, mimovha na mali. Vanhu va le Mamelodi hinkwavo a va vona Dlayani tanihi nsati wa ninghamula hikuva anga pfumali nchumu. Dlayani a rhandza nuna wa yena, ndyangu wa yena, vanghana va yena, vaakelani na vanhu hinkwavo va muganga. Dlayani a a ri munhu wo miyela, wo rhandza ku tirha na kombela switsundzuxo eka vanhu van'wana. A a rhandza ku pfuna swisiwana na kona a nga tikukumuxi hikwalaho ka rifumo leri a ri ri na nuna wa yena Joe. A twanana na ku hanyisana kahle na vamakhelwani.

Dlayani u sungule ku cinca mahanyelo ya yena loko a twile leswaku nuna wa yena u na xigangu. Joe u ngule ku rhandzana na nsati wa munghana wa yena Mack Makwedina. Makwedina u khome hi vuvabyi kutani a ya amukeriwa exibedhlele xa Knights

eSonderwater. Makwedina u vitanile munghana wa yena Joe a n'wi kombela leswaku a n'wi hlayisela muti wa yena. Joe u xi endlile xikombelo xa Mack Makwedina kambe a tlhela a swi hundzeleta hi ku rhandzana na nsati wa yena. Joe u sungule ku xava swilo swo tala emutini wa Joe, swo fana na swakudya, mpahla na ku hakela rhente. Leswi hi swona swi nga cinca matikhomelo ya Dlayani. Hambiswiritano, Dlayani a a ri na mahanyelo lamanene swinene nakona a a nga ri munhu wo rhandza ku landzelela nuna wa yena lomu a famba a ganga kona. Rirhandzu ra Joe na Dudu, loyi a a ri nese, ri yile eka xiyimo xa le henhla swinene. Endzhaku ka nkarhi Joe a nga ha vuyanga ekaya ka yena. Dlayani u sungule ku xiyaxiya lomu Joe a fambela kona, kutani siku rin'wana u vonile movha wa Joe wu pakile emutini wa Mack na Dudu Makwedina, kambe a nga ngenhangi. Dlayani a a ri munhu wo ehleketa swinene nakona a ehleketelela emahlweni swinene. Dlayani u ehleketile leswaku loko o nghena emutini wa Dudu swi nga endleka leswaku Dudu a n'wi chela hi mati yo hisa nakona swi nga endleka leswaku Joe a n'wi thala. Nakambe Dlayani a nga rhandzi ku tengisa nuna wa yena kumbe ku nwi vutisa hi mhaka leyi.

Dlayani u tiyiserile nkarhi wo leha, kambe timhaka ti lo nyanya ti ya mahlweni. Siku rin'wana Dlayani u yile ka nuna wa yena ku ya n'wi vutisa hi Dudu. Joe u kanetile leswaku u rhandzana na Dudu. Dlayani a nga kotangi ku tikhoma, kambe u te ka nuna wa yena: *"Hi swo swi mi endlaka, no tindzava a ma ha tindzavi laha kaya."* Marito lawa ya Dlayani ya tikomba leswaku a nga ha koti ku tikhoma. Marito lawa ya hlundzukisile Joe laha a nga sungula ku ba nsati wa yena a titivala. Dlayani u tsutsumile a huma endlwini, a ya fika a tshama egedeni a sungula ku ba mukhosi. Vaakelani va hlamarile swinene ku twa mukhosi lowu a wu ri egedeni ya muti wa Joe na Dlayani. Va rhwarile swa ku lwa hi swona va tsutsumela emutini wa Joe na Dlayani ku ya twisisa leswi humelelaka. Joe u va hlamuserile leswaku a va hlaseriwanga kambe i mbholovo ya muti, na kona a va kombela ku tlhelela emakaya ya vona.

Vavanuna va fambile, kasi vavasati va sarile va yingisela Dlayani a va hlayela vugangu bya nuna wa yena na Dudu a ri karhi a rhukana Dudu. Va ngenhile na yena endlwini va fika va va khongotela ku tshika ku lwa. Masiku mambirhi lama landzelaka Joe a nga

vuyangi ekaya; u fambile na Dudu etihodela ta Sun City na Pirates Club laha va nga tiphina swinene. Joe u hete vhiki leri landzelaka a nga muki ekaya. Leswi hinkwaswo swi vavisile Dlayani hikuva nghanula a yi nga xavi kahle swakudya na mpahla ekaya. Vana a vo fambisa makhwiri erivaleni. Dlayani u vone a tikhome ku ringana, kutani u yile a ya pota eka Masipala. Va ka Masipala va rhumerile maphorisa navusiku ku ya kamba loko Joe a etlela eka Makwedina, kambe a va vangeni na nkateko wa ku n'wi kuma kona. Joe na Dudu va rhurile va ya tshama eDiepkloof eSoweto. Dlayani u ringetile ku ya laha Joe a tirha kona ku ya kamba loko a ha tirha kona kambe u kumile leswaku Joe wa ha tirha kona kambe a ha humile. Yindlu ya Joe na Dlayani ya le Mamelodi yi vuye yi pfariswa kutani Dlayani u yile a ya kombela ko tshama eka makwavo wa yena loyi a kurisile yindlu. U kumile ntirho eka Checkers eSilverton, kambe mbilu ya yena a yi tshikanga ku vilela.

Eka xiyenge lexi, ku xopaxopiwa swilo leswi nga kucetela Dlayani nsati wa nghanula Joe, ku hanyisa leswi a hanyisa xiswona. Dlayani nkata Joe a nga ri munhu wo landzelela nuna wa yena lomu a famba kona kambe vanghana va yena a va n'wi nyika switsundzuxo swo hambanahambana leswi a swi ri swo nwi hlohletela leswaku a ya lwa na Dudu. Va nwi kuceterile ku ya a ya lwa na Dudu loyi a n'wi tekela nuna. Va kuceterile Dlayani na ku ya pota Joe eka masipala na na ku ya n'wi khomisela sapoto ehofisini ya ka majistarata. Nakambe va kuceterile Dlayani ku ya pota Dudu entirhweni, loko van'wana va n'wi kuceterile ku xavela Dudu vatsotsi va ku n'wi dlaya, kambe a nga swi endlanga hikuva a a tlharihile swinene. A a kota ku vona switandzhaku swo tika leswi nga ta va kona loko a nga ri na vukheta.

Nxopaxopo wa xitori lexi, wu kombisa leswaku Dlayani a huma emutini wo tlhariha swinene. Loko Dlayani a nga si tekiwa, a a hamba a dyondzisiwa hi vakhegula mahanyelo ya kahle ya le vukatini. U yile evukatini a a ri na vutivi bya nkoka lebyi a byi nyikiwile hi vakhegula. Dyondzo kumbe vutivi lebyi hi byona byi nga endla leswaku Dlayani a va na mahanyelo lamanene yo hlamarisa. Dlayani a nga yangi a ya lwa na Dudu loyi a n'wi tekela nuna. Dlayani a nga holovisangi kumbe ku lwa na nuna wa yena hi timhaka ta Dudu. U tinyikile nkarhi wa ku vulavula na nuna wa yena hi vukheta lebyikulu kambe eku heteleleni Dlayani u tshikiwile hi nuna wa yena.

- **Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vavasati va tinghamula.**

Dlayani a a ri na mahanyelo lamanene hikuva va huma emutini lowu a wu ri na mahanyelo lamanene. Dlayani a a dyondzisiwa hi vakhegula mahanyelo ya kahle ya le vukatini. Dyondzo leyi a nga dyondzisa hi vakhegula yi n'wi pfunile ku hanya kahle emutini wa yena. Va n'wi dyondzisile leswaku a nga landzeleli nuna wa yena lomu afamba kona. Dlayani a hlohleteriwa hi vanghana va yena leswaku a ya lwa na Dudu loyi a n'wi tekela nuna. Va kuceterile Dlayani na ku ya pota Joe eka masipala na ku ya n'wi khomisela sapoto ehofisini ya ka majistarata. Nakambe va kuceterile Dlayani ku ya pota Dudu entirhweni, loko van'wana va n'wi kuceterile ku xavela Dudu vatsotsi va ku n'wi dlaya, kambe a nga swi endlanga hikuva a a tlharihile swinene. A a kota ku vona switandzhaku swo tika leswi nga ta va kona loko a nga ri na vukheta.

- **Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona**

Dlayani nsati wa Joe a a ri munhu wa malwandla swinene, loyi rhandza ndyangu wa yena. A tsakeriwa hi vanhu vo tala va muganga wa ka vona hikuva a a ri munhu wa mahanyelo lamanene. Hakelo leyikulu leyi Dlayani a nga yi kuma, ya matikhomele ya yena lamanene, a ku ri ku rhandziwa, kuhloniphiwa na ku seketeriwa hi vanhu va muganga wa yena le Mamelodi. Hambisi swi ri tano hakelo leyi Dlayani a nga yi kuma ya ku lulama ka yena a yi vavisa mbilu. Hakelo ya vumbirhi leyi a nga yi kuma a ku ri yovava swinene. Joe a himetela nsati wa yena a kondza a titivala. Dlayani, nsati wa nghanamula u sukeriwile hi nuna wa yena a ya tshama eDiepkloof na xigangu.

5.4.2 Matikhomele ya vasati va tinghamula eka tsalwa ra *Ndzhaka ya vusiwana* hi B.K.M.Mtombeni.

(a) Matikhomele ya vavasati va tinghamula eka xitori xa “Mudlayi wo tidlaya”

- **Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa swona**

Somisa a tekanile na Bobo Chauke loyi a a ri nghanamula leyi a yi ri na mabindzu. Somisa a hambana na nuna wa yena nakona u tikombile leswaku i wansati wa ndzhuti wa ku hlonipha vanhu van'wana hambu leswi a nga tekiwa hi nghanamula. Somisa a a rhandza nuna wa yena na n'wana wa yena swinene. A a rhandza leswaku va nga onhi swilo swa vanhu, va hlonipha vanhu van'wana, na kona va nga ti nyungubyisi hikwalaho ka rifuwo. Somisa a rhandza leswaku nw'ana wa yena a kurisiwa hi ndlela leyinene nakona a vana mahanyelo lamanene. Somisa wa ringeta ku kurisa nwana wa yena hi ndlela leyinene, kambe nuna wa yena u na nkucetelo lowo biha swinene eka nwana wa yena.

Nuna wa Somisa, yena Bobo Chauke a a nga ri na mahanyelo ya kahle. Bobo a rhandza n'wana wa yena ku tlula mpimo. Loko Nxwelo a vuya a rila, Bobo a rhwala swihloka na tinhonga ku ya lwa ni vatswari va vana lava nga ba n'wana wa yena; kambe masiku hinkwawo a kuma leswaku a ku ri hava na un'we mutswari loyi a lava ku lwa na yena. A vo nwi tshika a ti vulavulela a a ri yexe. Loko n'wana wa yena a onhile swa vanhu, Bobo Chauke a yimelela nwana wa yena, a byela vanhu va kona leswaku yena i nghanamula nakona u ni mali, u ta va hakela hi mali swilo leswi va rilaka hi swona. Somisa a nga rhandzi matikhomelo ya nuna wa yena na n'wana wa yena. Somisa u ringetile ku kucetela nuna wa yena ku va na mahanyelo lamanene kambe u tsandzekile. Eku heteleleni n'wana wa yena u lovile a ri karhi a yiva evhengeleni ra tata wa yena.

- **Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula**

Somisa a tshama na nuna wa yena Bobo Chauke, loyi a a ri na mabindzu. A swi ri kona leswi nga kucetela Somisa ku va na matikhomelo lamanene loko a tekanile na Bobo Chauke. Somisa u tekiwile a a ri na matikhomelo lamanene. Leswi swi vula leswaku Somisa a huma emutini wa mahanyelo lamanene. Vatswari va yena a va n'wi dyondzisile ku hlonipha vanhu van'wana na ku rhandza nuna wa yena na ndyangu wa yena hinkwawo. Somisa u swi vonile leswaku Bobo a nga na mahanyelo ya kahle kutani a n'wi sola nkarhi hinkwawo. Mbuyelo wa ndzavisiso wu komba nakambe leswaku xin'wana lexi nga n'wi kucetela ku va na mahanyelo lamanene i vumunhu bya yena. A rhandza

leswaku ndyangu wa yena wu rhandziwa hi vanhu va muganga. A nga rhandzi leswi a swi endliwa hi nuna wa yena na n'wana wa yena va ku hlekula vanhu va va byela leswaku vona va na timali. Rirhandzu leri a ri na rona eka ndyangu wa yena na vanhu hinkwavo, a swi kucetela Somisa ku va na matikhomelo lamanene.

- **Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona**

Somisa a a ri na mahanyelo lamanene swinene. Matikhomelo ya Somisa lamanene ya vuyerisile ndyangu wa ka Chauke hi tindlela to hambana. Somisa u endlile leswaku muti wa ka Bobo wu ya mahlweni wa ha tsakela hi vanhu hambileswi Bobo na n'wana wa yena a va kholela vanhu. Vanhu va tiko a va nga tsakisiwi hi matikhomelo ya Bobo na n'wana wa yena; kambe a va cukumetanga ndyangu wa ka Chauke hikuva Somisa a a ri na matikhomelo lamanene. Vanhu va tiko a va tshikanga ku ya xava evhengeleni ra ka Chauke hikwalaho ka Somisa. Nkarhi hinkwawo Somisa a vulavula na nuna wa yena a n'wi sola leswi a kholerisa swona vanhu. Hambiloko Bobo na n'wana wa vona, va nga n'wi yingisangi Somisa, ku vulavula ka Somisa a ku hunguta matikhomelo ya vona.

(b) Matikhomele ya vasati va tinghamula eka xitori xa “Vubombi byo lombamba”

- **Leswi vasati va tinghamula a va tikhomisa xiswona**

Estere, nsati wa Mageza a a ri wansati wa tintswalo na ku rhandza nuna na vana wa yena. Muti wa ka Mageza a wu ri muti wo rhula swinene. Ku rhula na rirhanzu ra Estere ri ringiwile hi ku rhandzana ka nuna wa yena Mageza na Nelly Shigwatsu. Lowu a wu ri mutwa lowu a wu tlhava manana Estere Mageza. Hambi leswi a a ri wansati wa ku rhula, u twile ku vava loko a twile leswaku nuna wa yena u na xigangu xa nese. Siku rin'wana u vutisile nuna wa yena hi mhaka leyi; kambe u kanetile. Siku rin'wana Estere u endzerile Nelly exibedlele vu ya n'wi vutisa hi mhaka leyi. Exibedlele u vutisile Nelly hi mhaka leyi kambe Nelly u kanetile. Nelly u hlundzukile swinene kutani a rhukana Estere. Estere u byerile Nelly ku sukela nuna wa yena kutani a famba. Nelly u byele Mageza hi mhaka leyi, kutani Mageza a ya vutisa nsati wa yena. Va holovile swinene; Estere u tisorile; kambe a hlamusela leswaku hinkwaswo a swi endla hi mhaka ya rirhandzu ra yena eka

nuna wa yena na ku chava leswaku va ta n'wi tekela nuna. Eku heteleleni Mageza u bile nsati wa yena. Estere a a ri na mahanyelo ya kahle swinene kambe vuoswi bya nuna wa yena byi nwi hundzuluxile. Estere a nga ha ri na ntsako emutini wa ka Mageza.

- **Xivangelo xa mahanyelo na nkucetelo wa mahanyelo ya vasati va tinghamula.**

Estere a a ri na matikhomelo lamanene hikuva a huma emutini lowu nga na mahanyelo lananene. Vatswari va Estere a va n'wi dyondzisile mahanyelo lamanene ya ku rhandza vanhu na ku xixima nuna wa yena. A va n'wi dyondzisile na leswaku a nga yingiseli hinkwaswo leswi vanghana va n'wi byelaka swona. Xavumbirhi, hinkwaswo leswi Estere a swi endla emutini wa ka Mageza a kuceteriwa hi rirhandzu leri a ri na rona eka nuna wa yena. A nga swi rhandzi ku tshama a holovisa nuna wa yena kumbe ku n'wi landzelela hinkwako laha a famba kona ku vona loko a a ri na swigangu; kambe ku oswa ka nuna wa yena swi n'wi tshikilerile swinene.

- **Leswi mahanyelo ya vasati va tinghamula a ya va vuyerisa swona**

Matikhomelo lamanene ya Estere ya endlile leswaku ndyangu wa ka Mageza wu rhandziwa hi vanhu swinene. Vanhu va muganga wolowo a va hanyisana kahle na ndyangu wa ka Mageza. Eku heteleleni, ku humelele masingita lama nga endla leswaku Nelly a tshikana na Mageza. Nelly na Mageza va wile hi movha, kutani Mageza a tshoveka milenge mimbirhi leyi nga tsemiwa exibedhlele. Nelly u tshikile ku rhandzana na Mageza, kutani Estere a tsakile loko nuna wa yena a nga ha ri na xigangu, hambu loko a a ri xigono.

5.5 SWIBUMABUMELO SWA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu a ku ri ku xopaxopa matikhomelo ya vavasati va tinghamula. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku vavasati vo tala va tinghamula va na mahanyelo lamanene. Ku bumabumeriwa leswaku vavasati va tinghamula hinkwavo va pfuna vavanuna va vona ku hanya mahanyelo lamanene. Tinghamula to tala ti dakwa hi rifumo leri va nga ri kuma. A va hloniphi vanhu van'wana,

va kucetela vana va vona swilo swo biha na kona va rhandza ku va na swigangu. Vavasati va tinghamula va na ntirho lowukulu wa ku vona leswaku tinghamula ti hanya kahle laha emisaveni. Vavasati va tinghamula va nga swi kota ku kucetela vavanuna va vona ku nghena kereke. Kereke yi ta pfuna tinghamula ku vona leswaku rifumo i nyiko ya Xikwembu, leyi va faneleke ku yi tirhisa ku pfuna swisiwana ku nga ri ku kholela swisiwana. Ku na milavisiso yo tala leyi nga endliwa ya ku kombisa vasati va tinghamula, swihlawulekisi swa matikhomelo lamanene. Leswi swi seketeriwa hi Basu (2012), loyi a nga endla ndzavisiso wa swihlawulekisi swa khume swa mahanyelo ya vavasati lavanene.

Basu u ri wansati wa matikhomelo lamanene u fanele ku va na swihlawulekisi leswi landzelaka:

- **Wansati lonene u antswisa mahanyelo ya nuna wa yena**

Leswi hi swona leswi Nobuhle a endla swona. Ku ya hi Basu (2012), wansati wa mahanyelo lamanene, u antswisa mahanyelo ya nuna wa yena. Basu (2012), u ri leswi a swi vuli leswaku wanuna un'wana na un'wana u na mahanyelo yo biha. Lexi a vulaka swona hi leswaku wansati wa mahanyelo lamanene u fanele a va na nkucetelo lowunene eka nuna wa yena. Hi marito ya yena, Basu (2012) u ri: *“A good wife must always be a positive influence in his life and his bad habits will automatically change. Be an example to him, an example that he himself can follow and be proud to show off to the world.”*

- **Wansati lonene u fanele a tsakisa nuna wa yena hi tindlela hinkwato**

Wansati lonene u fanele a endla leswaku nuna wa yena a a ri na xiyimo xa ku tshamiseka, ku tsaka na ku amukela emoyeni na le mirini, leswi hi Xinghezi va nge i *“contentment”*. Basu (2012) u ri:

“Your husband’s state of mind depends on their wives to a great extent and it is the duty of the wife to keep the husband satisfied in every manner. Keep a healthy environment at home, have a good sex, cook good food, be friendly, respect your in-laws, share

discuss and find solution to the problem jointly and the husband will thank the Almighty for gifting him such a mature and understanding better half.

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku wansati un'wana na un'wana, hambi a ri nsati wa nghamula kumbe a ri nsati wa nghamula u fanele a a ri na matikhomelo lamanene, a tsakisa nuna wa yena eka hinkwaswo, a n'wi swekela swakudya swa kahle, a n'wi hlonipha na kona a burisana na yena timhaka hinkwato ta ndyangu.

- **Wansati un'wana na un'wana u fanele ku va munghana lonkulu kumbe wo sungula wa nuna wa yena**

Basu (2012) u hlamusela leswaku wansati un'wana na un'wana u fanele ku va munghana wo sungula wa nuna wa yena. Vukati bya ntiyiso, byi kumeka laha wanuna na wansati va nga vanghana vo sungula lava byelanaka swihundla hinkwaswo. Swi bihe ngopfu loko un'wana wa vona a ri na xihundla, kumbe loko nuna a ri na munghana na nsati a a ri na munghana wa yena. Leswi swi endla leswaku muti wa vona wu ri muti wa vanhu va mune kumbe ku tlula. Nawu wo sungula wa mahanyelo lamanene ya nuna nansati wu fanele wu ri wa ku "nuna na nsati i vanghana".

- **Ku sivela tinyimpi**

Vuxaka lebyinene bya nuna na nsati hi laha ku nga riki na tinyimpi. Nuna na nsati va fanele va twanana ekusunguleni loko va tekana leswaku ku nge vi na nyimpi endyangwini wa vona. Nuna na nsati va fanele ku lulamisa ku hambana ka vona ka miehleketo hi ku vulavula.

- **Wansati u fanele a sivela ku tshama a vilela na ku karhata nuna wa yena**

Vavasati van'wana va karhata vanuna va vona hi ku tshama va vilela vusiku na nhlikanhi. Basu (2012) u hlamusela leswaku loko wansati a tshama a vilela na ku karhata nuna wa yena, swi endla leswaku wanuna a ya lava xigangu ehandle lexi nga ta n'wi tsakisa. Hi marito ya yena Basu (2012) u ri: "*Nobody likes women nagging all the time and*

this nagging is such a dangerous quality that might lead to infidelity on the husband's part".

- **Ku vulavurisana hi xona xihundla xa vukati lebyinene**

Ku vulavurisana hi yona mhaka leyikulu ya vukati kumbe rirhandzu. Nuna na nsati va fanele va vulavurisana nkarhi hinkwawo va ri vambirhi. A swi lavi munhu wa vunharhu loko nuna na nsati va fanele ku vulavurisana. Wansati wa matikhomelo lamanene u fanele a kucetela mbulavurisano exikarhi ka yena na nuna wa yena. U fanele a nga ri na xihundla eka nuna wa yena. Hi marito ya yena Basu (2012) u tshikilela a ku: *"when you share things with your husband, he finds it easier to open up in front of you and your marriage will be a happy one"*.

- **Wansati u fanele ku hlonipha vanghana va nuna wa yena**

Basu (2012) u hlamuserile ekusunguleni leswaku nuna na nsati va fanele va ri vanghana vo sungula. Hi ntolovelo wanuna u ta va na munghana kumbe vanghana va xinuna; leswi pfunaka ku kota ku hanyisana na vanhu. Wansati u fanele a tivonela leswaku a hlonipha vanghana va nuna wa yena.

- **Nuna na nsati va fanele va tihumesa va bela hi moya**

Loko vanhu va tekanile a swi vuli leswaku nuna nansati a va ha humi va ya handle va ya bela hi moya. Wansati u fanele ku lulamisa masiku lawa yena na nuna wa yena va nga ta huma hi wona va ya tiphina va ri vambirhi. Basu (2012) u hlamusela hi marito ya yena a ku: *"Go out on a romantic date, lunch or dinner as you used to go out earlier"*.

- **Wansati u fanele a titoloveta ku hlamarisa nuna wa yena**

Basu (2012) u ri wansati u fanele a lulamisa swa ku hlamarisa nuna wa yena mikarhi yo tala. Basu (2012) u ri: *"Wives should not wait for some special day to profess their love to their husbands. Plan a beautiful surprise, romantic or adventurous to woo him all over again"*. Ntshaho lowu wa Basu wu hlamusela leswaku wansati u fanele ku komba nuna wa yena leswaku wa n'wi rhandza hi ku n'wi hlamarisa hi swin'wana leswi kombaka rirhandzu ra yena.

- **Swekela nuna wa wena swakudya leswi a swi rhandzaka**

Basu (2012) u hlamusela leswaku ndlela ya ntiyiso ya ku ya fika embilwini ya nuna wa wena i ndlela ya swakudya leswinene. Loko wanuna a nyikiwa swakudya leswi a swi rhandzaka swinene, mbilu ya yena ya wa na ku tshamiseka. Vavasati vo tala a va swekeli vavanuna va vona hikuva va na vatirhi lava swekaka emutini. Basu (2012) u ri wansati u fanele ku swekela nuna wa yena hi yexe a nga rhumisi munhu un'wana.

Anamika (2009) u seketela Basu (2012) eka mhaka leyi, kambe yena u tshikilela leswi wansati a fanele ku endla swona ku endla leswaku nuna wa yena a tshama a tsakile na kona a nga fambi a lava swigangu. Anamika (2009) u engetela leswi landzelaka swa ku endla leswaku wanuna a tshama a tsakile:

- **Wansati u fanele a tsakisa nuna wa yena emasangwini**

Anamika (2009) u hlamusela leswaku ku tsakisa wanuna wa wena emasangwini i mhaka ya masungulo ya vukati. Loko wansati a tsakisa nuna wa yena emasangwini, na yena u ta boheka ku n'wi tsakisa hi tindlela to hambana. Loko u nga n'wi tsakisi wanuna emasangwini, u ta ya kun'wana laha a nga ta tsakisiwa kona. Anamika (2009) u ri milavisiso yo tala yi paluxa leswaku vavanuna vo tala va lava swigangu hikwalaho ka ku ka va nga tsakisiwi emasangwini.

- **Ku tshembheka, ku titsongahata na ku ti nyiketa**

Anamika (2009) u hlamusela leswaku wansati wa matikhomelo lamanene wa tshembeka eka nuna wa yena, wa titsongahata na kona wa tinyiketa eka vukati bya yena.

- **Ku tihlayisa emirini na ku languteka kahle**

Anamika (2009) u hlamusela leswaku wansati wa matikhomelo lamanene u hlonipha nuna wa yena hi ku vulavula na yena hi rito ra ku komba rirhandzu, a ri karhi a kombisa xikatsa xa ku tsaka na kona a u tshama a basile a sasekile swinene. Anamika (2009) u ri vavasati a va faneli ku tshika leswi a va hlayisisa mmiri ya vona loko va nga si tekiwa, ku

fana na ku nuhela kahle na ku tiolola. Anamika (2009) u ri vavasati va tekeriwa vavanuna hikuva va tshika va nga koki mahlo ya vanuna va vona; leswi endlaka leswaku vavanuna va vona va kokiwa mahlo ehandle.

Mulavisisi u tshemba leswaku swibumabumalo leswi nga laha henhla swi ta pfuna vavasati va tinghamula ku va na matikhomelo lamanene lama nga ta endla leswaku miti ya vona yi tshamiseka hambu va ri na vanuna la va nga ni timali to tal kumbe rifumo lero tala swinene. Xiyenge lexi landzelaka xi nyika swibumabumelo swa mulavisisi leyi nga endlwaka hi valavisisi eka nkarhi lowu taka.

5.6 SWIBUMABUMELO SWA MIIAVISISO YA NKARHI LOWU TAKA

Ndzavisisi lowu a wu kongomisiwile eka matikhomelo ya vavasati va tinghamula. Mbuyelo wa ndzavisisi lowu wu paluxile leswaku vavasati van'wana va tinghamula va hanyisiwa ku tika hi tinghamula leti va nga tekana na tona. Swa fanela leswaku eka nkarhi lowu taka ku endlwaka ndzavisisi wa ku xopaxopa matikhomelo ya tinghamula hi toxo. Leswi swi ta hi pfuna ku twisisa leswaku hikwalaho ka yini tinghamula ti ri na mahanyelo yo hambanahambana na leswaku hikwalaho ka yini tinghamula tin'wana ti kholela vanhu va tiko. Ndzavisisi wa tinghamula wu ta pfuna ku dyondzisa vanhu hinkwavo lava nga na rifuwo ku va na matikhomelo lamanene.

Ndzavisisi wun'wana lowu nga endlwaka i wa ku lavisisa makurisele lamanene ya vana va tinghamula. Hakanyingi vana va tinghamula va na mahanyelo lawa yo biha. Vo tala va vona va rhandza ku onha swilo swa vanhu, a va hloniphi vanhu van'wana nakona a va rhandzi ku nghena xikolo. Ku na vana vo tala vatinghamula lava tshikaka xikolo va nga si pasa matiriki. Vana van'wana va tinghamula va onhiwa hi vatswari va vona. Vana va xisati va tala ku onhiwa hi vamanana va vona; loko vafana va onhiwa hi vatatana va vona. Vana va tinghamula va rhandza ku yiva, va rhandza swilo swa kahle swinene kambe a va rhandzi ku tirha. Ndzavisisi wa ku lavisisa vana va tinghamula wu ta pfuna swinene ku endla leswaku va kula va ri na matikhomelo ya kahle.

5.7 KU SONGASONGA

Ndzavisiso lowu a wu xopaxopa mhaka ya nkoka swinene evutonwini bya vanhu matikhomelo ya vasati va tinghamula. Eka ndzimana leyi a ku katsakanyiwa ndzavisiso hinkwawo wa matikhomelo ya vasati va tinghamula eka matsalwa ya *Ndzhaka ya vusiwana* hi B.K.M.Mtombeni na *Mangava ya Joni* hi D.R.Maluleke. Nkomiso wa tindzimana hinkwato ta tsalwa leri ti andlariwile. Vahlayi va tsundzuxiwile hi xikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso. Ndzimana leyi yi nyikile na nkomiso wa mbuyelo wa ndzavisiso ku ya hi swivutiso na xikongomelo swa ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu humelerisile erivaleni leswaku hakanyingi vavasati va tinghamula va na mahanyelo lamanene. Va rhandza vanuna va vona na vana va vona na kona va hlonipha vanhu hinkwavo. Nkambisiso lowu wu kombile nakambe leswaku vavanuna va tinghamula va na mahanyelo yo hambanahambana vanwana va na mahanyelo lamanene loko van'wana va ri na mahanyelo yo biha.

Vasati va tinghamula na tona tinghamula va tsundzuxiwa leswaku rifuwo inyiko ya Xikwembu, na kona loko va nga ri tirhisi kahle Xikwembu xi nga ri teka. Xikwembu xi nyika van'wana va hina nyiko leyi leswaku va ta pfuna vanhu van'wana. Vanhu hinkwavo va fanele ku landzelela milawuu ya mahanyelo lamanene lawa ya hi hambanyisaka na swiharhi. Milawu leyi ya mahanyelo ya kahle yi vuriwa “*values*” hi Xinghezi. Rito leri ra “*values*” ri hlamuseriwa swinene hi Nieuwenhuis (2012) loko a hlamuela leswaku

The concept value means an enduring belief that a specific mode of conduct or end-state of existence is personally or socially preferable to an opposite or converse mode of conduct. Values are our standards or principles of worth, criteria by which we judge things to be good, worthwhile, or desirable; or, on the other hand, bad, worthless, or despicable; or, of course, somewhere in between”.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku milawu ya mahanyelo i ku tshemba ka leswaku mahanyelo yo karhi ya kahle eka vutomi bya hina na vanhu van'wana. Vanhu vo tala lava nga ni mabindzu i vanhu lavakulu lava nga dyondzisiwa eka tindzhawu to tala ku va na mahanyelo lamanene. Mulavisisi u na ntshembo leswaku ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku antswisa matikhomelo ya tinghamula na vasati va tinghamula.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

- Adam, G. 2010. Return of the Samurai. New York Times. Retrieved on 20 June 2015, at https://en.m.wikipedia.org/wiki/Business_magnate.
- Ananika, S. 2009. 6 noble virtues of an ideal wife. Qualities of good house wife. London.
- Alexander, B. 2011. *Behaviour: The rich are different—and not in a good way studies suggest*. NBC News. Berkeley: University of California.
- Abrams, MH. 1988. *A glossary of literacy terms*. Harcourt. Brace Collehge Publishers.
- Baynard, PA & Hanekom, SX. 2005. *Introduction to research in public administration and related disciplines*, 2nd Impression, Pretoria: Van Schaiks.
- Babbie, E. 2007. *The practice of social research*, 11th Edition. Thompson: Wadsworth.
- Basu, L. 2012. Top 10 qualities a good wife must have. Listovative. Available at <http://lstovative.com/top-10-qualities-good-wife-must/>. Accessed on the 22 November 2015.
- Carpenter, H. S. 2003. *Qualitative research in Nursing: advancing the humanistic imperative*. 3rd Edition. Philadelphia: Lippincott.
- Cohen, E. 2015. The poor are better than rich. 123 HelpMe. com. Accessed on the 14 September, 2015 at <http://www.123HelpMe.com/view.asp?id=81943>.
- Collins English Dictionary*. 2003. Harper-Collins Publishers. London.
- Creswell, J.W. 1994. *Research design: Quantitative and Qualitative approaches*: Thousand Oaks: Sage.
- Curry, Krumholz, O’Cathain, Piano Clark, Cherlin na Bradley. 2013.
- Darling, N & Steinberg, L. 1993. Parenting style as context: an integrated model. In:

Psychological Bulletin, 113, 3, 487-496.

Denzin, NK & Lincoln YS. 2003: *Strategies of qualitative inquiry* 2nd Edition. Thousand Oaks: Sage Publishers.

Dillo, S. 2014. Why a key to success is being in a relationship. Accessed on 20 May 2015 at <http://www.netshark.com/5goodreasons>.

Golele N.C.P. 2002. Ririmi ra tinovhele ta nhungu ta Xitsonga, Unpublished Doctoral Thesis, Pretoria: University of South Africa.

Grace, N. 1965. *Poems of inspiration and courage*. New York: Harper and Row Publishers.

Heese, M & Lawton, R. 1988. *The Owl Critic: An Introduction to Literary Criticism* Goodwood: Nasou Publishers.

Hoberg, S. M. 1999. *Education Management Research Methodology*. Pretoria: Goodwood: University of South Africa.

Houston, J. 2015. 8 things that makes quiet women smarter. Available at: <http://womanitely.com/things-make-quiet-women-smarter/>. Accessed on 15 September 2015.

Jennex, K. 2013. What is influence and how to have it? Accessed at <http://innetwork.net/2013/02/what-is-influence-and-how-to-have-it/>, on the 20 June 2015.

Ketner, D. 2011. Science of socio-economic status in psychological Science. 20 (1): 99-106

Lutz, A & Zeveloff, M J. 2015. 15 Awesome women who outshine their rich and famous

husbands. Accessed at <http://www.businessinsider.com/wives-of-rich-and-famous-men-2015-04> on the 23 July 2015.

Leedy, P. D. & Ormord, E. J. 2005. *Practical research - Planning and Design*. 8th Ed. New York : MacMillan.

Lyle, L. 2008. The uses of studying literature. Brock University. Accessed at [www://jevees.brocku.ca/English/jlye/uses.php](http://www.jevees.brocku.ca/English/jlye/uses.php), on the 26 July 2015.

Marhanele, MM. 1978. *Swifaniso swa vutomi*. Pretoria: Van Schaiks.

Martin, D. 1984. *Vanishing cultures of South Africa. Changing customs in changing world*. Cape Town: Struck Publishers.

Mckee, A. 2003. *Textual analysis : A beginner's Guide*. London: Sage Publications. Cape Town: Struck Publishers.

McMillan, J.H & Schumacher, S. 2000. *Research in education: A conceptual introduction*. New York: Harper Collins.

Minton, EA & Khale, LR. 2014. *Belief Systems, Religion and Behavioural Economics*. New York: Business Expert Press LLC.

Mouton, J. 2002. *Understanding social research*. Pretoria: Van Schaiks Publishers.

Nieuwenhuis, J. 2012. *Growing human rights and values in education*. Pretoria: Van Schaik Publishers.

Oxford Heritage Dictionary of the English Language. 5th Edition. 2015. Oxford: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company.

Page, A. 2014. 8 reasons why it is OK to be quiet. Accessed at: <http://www.lifehack.org/articles/communication/8-reasons-its-ok-quiet.html>. Accessed

on: 12 September 2015.

Lewis, R. 2012. Ten reasons why rich people cheat. Available at: <http://.articleslatimes.com/2012/Feb/27/sciencela-sci-0228-greet,-20122008>.

Republic of South Africa. 1996. *The Constitution of the Republic of South Africa*. Pretoria: Government Printers.

Said, S. 2013. The hottest wives and girlfriends of billionaires. Available at <http://.therichest.com/therichest.com/rich-list/world/the-hottest-wives-and-girlfriends-of-billionaires/>. Accessed on 23 November 2015.

Schnarch, J. 2010. Why rich and powerful people cheat. Crucible Institute. Available at: <http://crucible4points.co/why-rich-people-and-powerful-people-cheat-part-2-0>; Accessed on the 23 November 2015.

Soanes C. 2002. *South African Pocket Oxford Dictionary*. 3rd Edition. Oxford University Press. Cape Town.

Teddlie, C, Tashakkori, A. 2009. *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Van Rensburg, G. 2010. *Research in the social sciences*. Pretoria: University of South Africa.

Wahyuni, D. 2012. *The research design maze: understanding paradigms, methods, methods and methodologies*. *Journal of applied management accounting research*, 10 (1), 69-80.

Websters Elementary Dictionary. 1986. Volume 75. Springfield: Merriam–Webster Inc

Publishers.